

Waldemar Kowalski

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Krakowski drukarz Stanisław Murmelius i jego księgozbiór (1571)

Drukarz Stanisław Murmelius, którego aktywność poświadczona jest od lat czterdziestych do siedemdziesiątych XVI w., związany był głównie z Krakowem, choć okresowo kierował typografiami w innych miastach Rzeczypospolitej, m.in. w Brześciu w latach 1558–1565.

Na publikowany tu jego księgozbiór, zinwentaryzowany w Krakowie w 1571 r., składają się w większości dzieła autorów różnych nurtów luteranizmu (43,66%) oraz teologów z kręgu ewangelicko-reformowanego (22,53%), na ogół występujące w tym źródle w więcej niż jednym egzemplarzu. Inwentarz sporządzony został z nakazu krakowskiego wójta, a książki miały być przekazane lubelskiemu kupcowi Jakubowi Konopnicy jako rozliczenie długu.

Printer Stanisław Murmelius, who was active from the 1540s to the 1570s, developed his professional career mainly in Cracow. Nevertheless, at times, he managed typographies in other cities of the Commonwealth, including that at Brest (Brześć) in 1558–1565.

His book collection that is presented here, and which was registered in Cracow in 1571, is made up of texts by authors of various Lutheran denominations (43.66 per cent), and theologians of the Evangelical Reformed Church (22.53 per cent), present usually in more than one copy. The inventory was prepared on the order of the Cracow justice, and the books were to be handed over to the Lublin merchant Jakub Konopnica as discharge of a debt.

Słowa kluczowe: drukarstwo, renesans, typografia, Kraków, luteranizm, kalwinizm

Key words: printing, Renaissance, typography, Cracow, Lutheranism, Calvinism

Wstęp

Badania nad księgozbiorami reformacyjnymi oraz dystrybucją druków propagujących idee ewangelickie w Królestwie Polskim XVI stulecia są relatywnie skromne, jeśli porównać je z zaawansowaniem studiów nad książką w Europie Zachodniej¹. Wiadomo, iż druki tej treści posiadali protagoniści polskiej reformacji w jej „katakumbowym” okresie, tj. za panowania Zygmunta Starego. Według świadectwa Andrzeja Frycza Modrzewskiego w latach dwudziestych literatura luterkańska była łatwo dostępna w stolicy, tak dla mieszczan, jak też społeczności uniwersytetu. Książki takie jawnie wymieniano i czytano². Informacje o prywatnych księgozbiorach z czasów Zygmunta Starego oraz składających się nań drukach różnowierczych czy polemicznych są stosunkowo nieliczne i na ogół dość ogólne. Ograniczona w porównaniu z późniejszymi czasy nasza wiedza o takich kolekcjach, oparta na ogół po części na inwentarzach, po części zaś na zeznaniach sądowych, nie sprzyja gruntownej ocenie tego, co czytano w tamtych latach³.

¹ Por. A. Pettegree, *The Book in the Renaissance*, New Haven 2011. Nadal aktualny jest postulat W. Kriegseisena akcentujący potrzebę systematycznych studiów nad księgozbiorami mieszczan państwa polsko-litewskiego; idem, *Książka i biblioteki w kulturze ewangelików polskich w XVII i XVIII w.*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, t. 13: *Kolekcje wyznaniowe*, red. B. Bieńkowska, Warszawa 1992, s. 21. Zaawansowanie stanu badań nad księgozbiorami mieszczańskimi w Rzeczypospolitej zreferował obszernie także A. Sołtan, *Handel książką i czytelnictwo mieszczańskie w Warszawie w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Almanach Muzealny”, 2, 1999, s. 37–38. Z nowszych publikacji wspomnieć należy: B. Petriśak, *Pisarze miejsy lwowscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61, 2013, s. 295–304. Ważniejsze opracowania wymienia także: J. Puchalski, *Przegląd badań nad historią bibliotek i bibliotekarstwa w Polsce z lat 1945–2015*, „Roczniki Biblioteczne”, 60, 2016, s. 106–110. Wnikliwszy ogłęd dorobku polskiej historiografii w tym względzie, obejmujący księgozbiory instytucji, szlachty i duchowieństwa, wykracza poza wąskie ramy niniejszego przyczynku.

² Za: N. Nowakowska, *King Sigismund and Martin Luther. The Reformation before Confessionalization*, Oxford–New York 2018, s. 52.

³ Instruktywna jest tu dyskusja nad tą częścią twórczości Okszyca, która nie przetrwała do naszych czasów; zob. J. T. Maciuszko, *Mikołaj Rej, zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002, s. 36–57; por. M. Wojciechowska, *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*, Poznań 1927, s. 99. Protestantkie dzieła teologiczne „o zabarwieniu raczej genewskim, aniżeli wittenberskim” przeważały w księgozbiorze Decjusów, który powstał od lat dwudziestych do osiemdziesiątych XVI stulecia; zob. W. Budka, *Biblioteka Decjusów*, „Silva Rerum”, 4, 1928, s. 110–126. Tam też, na s. 112, informacja o innych opublikowanych inwentarzach krakowskich księgozbiorów; zob. też:

W 1556 r. Zygmunt August potwierdził zakaz druku, importu i sprzedaży książek „heretyckich”, a nawet ich posiadania, o czym przypomniał dwanaście lat później kolejnym edyktem⁴. Ten ukłon w kierunku hierarchii katolickiej⁵ musiał pozostać jednak martwą literą prawa i jest świadectwem trwałego zainteresowania taką literaturą⁶. Wielce problematyczne jest natomiast przybliżenie kręgu jej odbiorców. Dostępne dziś inwentarze księgarskie i biblioteczne prowadzą bowiem do bardzo ograniczonego obrazu czytelnictwa. Oddaje on ówczesną rzeczywistość w stopniu wysoce niedoskonałym, wszelkie zaś próby odniesienia go do ówczesnych kategorii społecznych, zawodowych obciążone są sporym ryzykiem błędu⁷. Wiadomo, że bogate księgozbiory przywódców małopolskiego Kościoła reformowanego czasów Zgody sandomierskiej powstawały drogą prywatnych importów, ale książki czy broszury głoszące poglądy zachodnich reformatorów nabyć można było również w krakowskich składach oraz

J. Bieniarzówna, K. B. Kubisz, *400 lat Reformacji pod Wawelem*, Warszawa 1958, s. 6; P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, s. 35–37, 123–141; J. Kracik, *Przeciw reformacji*, w: *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków 2000, s. 172–175; M. Jaglarz, *Księgarstwo krakowskie XVI wieku*, Kraków 2004 (Biblioteka Krakowska, t. 147), s. 35–36, 63; J. D. Fudge, *Commerce and Print in the Early Reformation*, Leiden–Boston 2007 (The Northern World, vol. 28), s. 50–53 i passim; W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 448; W. Urban, *Sytuacja religijna w Krakowie*, w: *Et hæc facienda, et illa non omittenda. Profesor Wacław Urban w swych dziełach wybranych*, red. A. Kądziała, W. Kowalski, J. Muszyńska, Z. Pietrzyk, Warszawa 2012 (Opera necessaria), s. 4–7.

⁴ P. Buchwald-Pelcowa, op. cit., s. 36–37. A. Pettegree (idem, *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge 2007, s. 170–177) komentuje podobne zakazy w krajach Europy Zachodniej i wynikające stąd konsekwencje dla produkcji i dystrybucji książek; por. idem, *The Book*, s. 203–225.

⁵ Zob. A. Januszek-Sieradzka, *W co wierzył król Zygmunt August?*, w: *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. W. Kowalski, B. Wojciechowska, Kielce 2013, s. 277–290.

⁶ Informują o tym opracowania dotyczące Krakowa wymienione w przyp. 3. Mimo zakazów dystrybucji i lektury oraz konfiskat druków innowierczych w Poznaniu począwszy od 1522 r., ich popularność stale wzrastała, o czym szerzej M. Wojciechowska, op. cit., s. 8, 13–15, 96–100.

⁷ Przyczyny tego zob.: *Materyały do historii drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, t. 2: *Biblioteki prywatne w 16 w.*, wyd. A. Benis, Kraków 1891, s. 6–8; szerzej R. Żurkowska, *Testamenty i inwentarze ruchomości jako źródło do badań nad dziejami czytelnictwa w Krakowie w pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, 27, 1982, s. 17–33.

w innych głównych miastach Rzeczypospolitej⁸. Druki takie rozprawdzano też podczas zgromadzeń szlachty⁹. Okazji do powiększenia księgozbioru nie brakowało także w czasie peregrynacji do zachodnich uniwersytetów¹⁰. Nadto dzieła teologów protestanckich trafiały do Polski w ślad za przybywającymi tu z Rzeszy osadnikami¹¹.

Przedstawiane tu źródło daje rzadką możliwość szczegółowego oglądu księgozbioru z tamtych lat, w znacznej części złożonego z publikacji autorów ewangelickich. Inspiruje również do przybliżenia losów ponadprzeciętnych postaci, jakimi są główni aktorzy wydarzeń, które doprowadziły do powstania publikowanego tu spisu. Jest to przede wszystkim Stanisław Murmelius, drukarz działający m.in. w stolicy, powiązany bliżej nieznanymi interesami z Jakubem Konopnicą, obywatelem Lublina.

Choć za sprawą Alodii Kaweckiej-Gryczowej Murmelius trafił do panteonu wybitnych Polaków, jego biogram autorstwa znakomitej znawczyni polskiego renesansu składa się w większości z hipotez¹². Otwarta pozostaje kwestia jego ewentualnego pokrewieństwa ze słynnym niderlandzkim humanistą i leksykografem Janem Murmeliusem (Murmelem) z Roermond (1480–1517 lub 1527). Choć *Dictionarius* [–] *variarum rerum tum pueris tum adultis utilissimus*, którego był on współautorem, został wydany pod jego nazwiskiem w Krakowie

⁸ J. Ptaśnik, *Księgarze różnowiercy w Krakowie w XVI wieku*, „Reformacja w Polsce”, 1, 1921, s. 43–50; H. Barycz, *Ephorinus Anzelm*, PSB, 6, 1948, s. 282; idem, *Z epoki Renesansu, Reformacji i Baroku. Prądy – idee – ludzie – książki*, Warszawa 1971, s. 7–41, 410–415, 434–436, 438–440. Tam m.in. omówienie księgozbioru medyka oraz działacza ruchu reformacyjnego Stanisława Rożanki. W pełni zasadna jest opinia H. Barycza (ibidem, s. 410–411), że zawartość biblioteki Rosariusza nie może być dziś poznawana wyłącznie za pośrednictwem „rzadko niechlujnego i wręcz skandalicznego” wydania J. Lachsa (*Krakowskie księgozbiory lekarskie z XVI wieku*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, 13, 1914, s. 349–354); M. Jaglarz, op. cit., s. 64–75.

⁹ W. Krieseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 454; zob. też M. Jaglarz, op. cit., s. 102–107.

¹⁰ Przypomniał o tym ostatnio A. Wagner, *Wolumin z księgozbioru Mikołaja Korycińskiego z rękopiśmiennym fragmentem tekstu Filipa Melanchtona*, OiRwP, 58, 2014, s. 123–137.

¹¹ Przykładem początki księgozbioru lwowskich Alembeków; zob. E. Różycki, *Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku*, Katowice 2001, s. 62–65. W przeciwieństwie do Krakowa czy Poznania, druki różnowiercze stanowią nikły margines (0,01%) znanej nam spuścizny lwowian; ibidem, s. 64.

¹² A. Kaweckiej-Gryczowej, *Murmelius Stanisław*, PSB, 22, 1977, s. 273–274.

w latach 1526 i 1528, to według najnowszych ustaleń zapewne nigdy nie przebywał on w tym mieście¹³. Natomiast w latach czterdziestych zamieszkiwał tam i rozpoczął swą karierę zawodową Stanisław¹⁴. W 1558 r. Mikołaj „Czarny” Radziwiłł powierzył mu prowadzenie typografii w Brześciu Litewskim i fakt ten przyciągnął uwagę badaczy epoki¹⁵. Jednak w następnym roku Murmelius przyjął prawo miejskie Krakowa, co sugeruje, że nie zamierzał zrywać kontaktów z tym miastem¹⁶. A. Kawecka-Gryczowa przypuszcza, że w Brześciu pozostawał on do śmierci swego protektora, tj. do 1565 r., i uczestniczył, być może, w pracach nad przygotowaniem słynnej edycji Biblii. Jednak już 1566 r. sygnował swym nazwiskiem druki wychodzące w Łowiczu, w siedzibie arcybiskupów gnieźnieńskich¹⁷. Nieuzasad-

¹³ Łączył ich J. Ptaśnik, *Drukarze różnowiercy w Krakowie wieku XVI*, „Reformacja w Polsce”, 1, 1921, s. 187–188. Przeciwna temu jest jednak nowsza historiografia; por. W. Gruszczyński, *Dwa najstarsze drukowane słowniki polskie w wydaniu faksymilowym*, w: [Francisci Mymeri] *Dictionarium trium linguarum*, Kraków 1997 (Biblioteka Tradycji Literackich, nr 13 A), s. nlb.; zob. też M. Czeszewski, *Jan Murmelius*, w: *Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny*, red. M. Bańko, M. Majdak, M. Czeszewski, <http://www.leksykografia.uw.edu.pl>.

¹⁴ Por. *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*, ed. J. Ptaśnik, Leopoli 1922 (Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum, vol. 1), nr 499, 543.

¹⁵ Por. A. Kucharska, S. Sarzyńska, S. Zuziak, *Prolegomena do badań nad Katechizmem brzeskim w świetle początków brzeskiej drukarni*, „Tematy i Konteksty”, 6, 2016, s. 78. Autorzy przywołują Murmeliusa, powtarzając ustalenia A. Kaweckiej-Gryczowej. Zainteresowania bibliofilskie Mikołaja „Czarnego” przybliżyła M. Jarczykowa, *Radziwiłłowie birzańscy i nieświescy wobec ksiązek w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problematyki*, w: *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*, [red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew], Warszawa 1995, s. 16. Nie wymienia ona jednak Murmeliusa w kręgu osób objętych jego mecenatem.

¹⁶ Por. J. Ptaśnik, *Drukarze*, s. 187. Z obywatelstwa tego zrezygnował jednak przed 6 VIII 1571 r., gdyż zapisany został tego dnia jako *incola*; AN w Krakowie, Akta miasta Krakowa, Scabinalia inscriptiones, sygn. 19, s. 418.

¹⁷ Por. A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 273–274; eadem, *Murmelius Stanisław*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 138–139; eadem, *Murmelius Stanisław*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1959, s. 180–187. W ostatniej z wymienionych tu publikacji, zapewne za J. Ptaśnikiem (idem, *Drukarze*, s. 187), autorka łączy Murmeliusa z tłocznią w Pułtusk, siedzibie biskupów płockich (1560?). Z hipotezy tej zrezygnowała jednak w przywołanym tu artykule w PSB. A. Nowicka-Jeżowa (eadem, *Związki umysłowe Mazowsza i Mazowszan z Krakowem w dobie Renesansu*, w: *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Małopolski w dobie Renesansu*, red. T. Ulewicz, Wrocław 1991, s. 548, 557) wspomina dwa druki łowickie

niona jest jednak hipoteza, że drukarnię zakładał tam już w 1564 r. Łowicz opuścił, zawiódłszy się na swym protektorze, arcybiskupie Jakubie Uchańskim¹⁸. Biogramy typografa A. Kawecka-Gryczowa zamyka informacją, częściowo opartą na ustaleniach Jana Ptaśnika, że interesujący nas mistrz czarnej sztuki w 1570 r. został uwięziony w Krakowie za długi i jest to „ostatni ślad życia Murmeliusa”¹⁹.

Według wszelkiego prawdopodobieństwa geneza powyższego wydarzenia sięga roku 1565. Wtedy to mieszczanin lubelski Jakub Konopnica (Konopnicza) pożyczył pieniądze Stanisławowi Murmeliusowi (określonemu wówczas jako drukarz z Brześcia). Zapis ten potwierdza więc wspomniane wyżej przypuszczenie o związkach typografa z miastem Radziwiłłów do tego roku²⁰. Zapewne rozglądając się za nowymi możliwościami rozwoju zawodowego, Murmelius pozyskał w ten sposób przynajmniej część niezbędnych środków finansowych. Sporządzony w tymże roku skrypt dłużny cztery lata później wpisany został do akt radzieckich lubelskich, co pozwala przypuszczać, że niegdysiejszy sługa Mikołaja „Czarnego” Radziwiłła znalazł się w tarapatach²¹.

12 lipca 1570 r. Konopnica ustanowił swym prawnym plenipotentem w Krakowie aptekarza Wojciecha Nycza (Nicz)²², w związku z przygotowaniami do procesu, w wyniku którego Murmelius trafił do więzienia, o czym wyżej. Wyszedł z niego 13 października za poręczeniem Mikołaja Szarfenbergera. Autorzy biogramu tego

tego impresora z 1564 r. oraz wychodzące „z pułtuskiej drukarni Murmeliusa w latach 1564–1566”. Nie podaje jednak źródła tej informacji ani nie wskazuje przywołanych tu publikacji A. Kaweckiej-Gryczowej.

¹⁸ Por. *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, oprac. K. Korotajowa i in., red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, s. 233.

¹⁹ Por. A. Kawecka-Gryczowa, *Murmelius Stanisław*, PSB, s. 274 oraz pozostałe pozycje wymienione w przyp. 17.

²⁰ Dzierżawę dożywotnią w starostwie brzeskim Mikołaj „Czarny” Radziwiłł otrzymał w 1559 r. Zbór ewangelicki oraz oficyna wydawnicza czynne były tam z jego inicjatywy od 1553 r. Oficynę tę przeniósł w 1576 r. do Wilna jego syn Mikołaj, uprzednio konwertyta na katolicyzm; por. H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym h. Trąby*, PSB, 30, 1987, s. 338, 343; idem, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką h. Trąby*, ibidem, s. 358.

²¹ Por. AP w Lublinie, Archiwum miasta Lublina, sygn. 151, k. 90ver. Konopnica zapisany został jako plenipotent obywateli krakowskich w 1561 r. (sygn. 10, k. 326rec.). Za informacje te wdzięczny jestem dr Grażynie Jakimińskiej oraz prof. dr. hab. Ryszardowi Szczygłowi.

²² Por. AN w Krakowie, Akta miasta Krakowa, sygn. 181, s. 1235.

mistrza sztuki drukarskiej wspominają, że „wyratował z więzienia krewnego”, lecz podstawa stwierdzenia wzajemnego pokrewieństwa obu postaci pozostaje niejasna²³. Jak się zdaje, byli raczej co najwyżej powinowatymi.

Z zaciągniętych względem Konopnicy zobowiązań Murmelius próbował wywiązać się 30 maja 1571 r. Wtedy bowiem komisarze powołani przez krakowskiego wójta dla oszacowania wartości księgozbioru należnego Konopnicy przedstawili efekt swych prac, a ten jest podstawą niniejszej publikacji. Z zamykającej go uwagi wynika, że Nycz nie pojawił się tego dnia w urzędzie wójtowskim po odbiór należności.

Zapisu potwierdzającego *expressis verbis* wyekspediowanie druków do Lublina nie udało się odnaleźć. Natomiast 6 sierpnia 1571 r. Murmelius stawił się przed krakowskim sądem ławniczym, przed którym Jakuba Konopnicę reprezentował jego syn Stanisław. Stwierdzono, że dług opiewa na 80 złp. O tym, że suma ta jest częścią lub całością dawnych należności, przekonuje wzmianka o srebrnym pasie wartości 18 złp., wspomnianym w owym spisie ksiąg. 6 sierpnia krakowski drukarz zeznał, iż daruje go Konopnicy jako rekompensatę wszelkich trudów związanych z egzekucją należności. Jednak sformułowanie na tej podstawie przypuszczeń, że Nycz nie zgłosił się po księgozbiór między 30 maja a 6 sierpnia, mogłoby być zbyt pochopne. Murmelius zobowiązał się przed ławą do oddawania po 4 floreny w ratach przez dwanaście tygodni. W umowie pominięto natomiast kwestię, jak zwrócone mają być pozostałe 32 złp.; nie ma też informacji o książkach. Niewykluczone więc, że zawarto prywatne porozumienie, zgodnie z którym odnotowane uprzednio druki wyrównywały taką właśnie należność, a nadwyżkę tego rozliczenia, tj. 36 florenów, Konopnica otrzymał jako zysk z udzielonej w 1565 r. pożyczki.

O Jakubie Konopnicy wiemy tylko, że był rajcą i kupcem lubelskim, jak czytamy w krakowskich księgach miejskich. Brak, niestety, z tego okresu jakichkolwiek informacji o rynku księgarskim Lublina. Wiadomo jedynie, że w końcu XVI stulecia przywożono do tego miasta druki z Krakowa²⁴. Konopnicy nie łączono też z początkami

²³ Por. Z. Noga, A. Oboza, *Szarfenberger Mikołaj h. własnego*, PSB, 47, 2010–1011, s. 92. Autorzy powtórzyli za A. Kawecką-Gryczową błędną wersję nazwiska „Jakub z Konopnicy”. Jeśli nawet pochodził z tej podlubelskiej wsi, to tak się nie podpisywał.

²⁴ A. Wnuk, *Mieszczanie lubelscy przełomu XVI/XVII wieku a książka*, w: *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 50-lecia*

lubelskiego drukarstwa²⁵. Przymierzalnie pośród rozprowadzanych przez siebie towarów miał też jednak książki, dość często stanowiące w tamtych czasach część kupieckiego asortymentu. Księgarstwem parali się też dość powszechnie drukarze, czego udokumentowanym przykładem jest skład wspomnianego Mikołaja Szarfenbergera²⁶.

Stanisław Murmelius przebywał w Krakowie jeszcze przynajmniej w maju 1572 r., kiedy to stawał przed miejscowym oficjałem z powództwa swej żony²⁷. Określony został wtedy jako *impressor de Cracovia*²⁸. Nigdy jednak nie posiadał w stolicy własnej drukarni i zapewne pracował dla Szarfenbergera²⁹. Analizowane źródło jednoznacznie wskazuje na zainteresowania, a więc zapewne także na proreformacyjne sympatie typografa. J. Ptaśnik, a za nim A. Kawecka-Gryczowa skłonni są zaliczać go do „różnowierczego obozu” tylko przez wzgląd na zatrudnienie u Radziwiłła. Nadto akces do ewangelików przyspieszyć miały ciągnące się latami kłopoty małżeńskie³⁰. Zauważyć jednak wypada, że jeśli Murmelius nigdy formalnie nie wystąpił z Kościoła rzymskiego, to z pewnością nie był jedynym katolikiem w ówczesnej stolicy dzielącym przynajmniej niektóre postulaty reformatorów³¹. Stąd wypływałby zaś wniosek, że grono czytelników przedstawianych tu prac było szersze niż *communitas evangelica*³².

Wydziału Humanistycznego UMCS i 95-lecia Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 73–74.

²⁵ I. Strelnikowa, *Drukarnictwo lubelskie w XVI i XVII wieku*, „Bibliotekarz Lubelski”, 3/4, 1971, s. 14–32.

²⁶ Z. Noga, A. Oboza, op. cit., s. 92; por. M. Wojciechowska, op. cit., s. 4–5, 11–12, 18.

²⁷ Informację o jego zeznaniach zawdzięczamy A. Kaweckiej-Gryczowej (por. eadem, *Murmelius Stanisław*, PSB, s. 274). Uczona nie zauważyła jednak, że przywołany przez nią wpis pomieszczony został pośród wielu innych spraw udokumentowanych w *acta officialia*, rozstrzyganych w 1572 r. Stąd też swe biogramy zamyka na 1570 r. informacją o wspomnianym aresztowaniu typografa.

²⁸ Por. Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, *Acta officialia*, sygn. 99, k. 41rec., 50ver.

²⁹ Por. A. Kawecka-Gryczowa, *Murmelius Stanisław*, PSB, s. 274.

³⁰ Por. J. Ptaśnik, *Drukarnie*, s. 187; A. Kawecka-Gryczowa, *Murmelius Stanisław*, PSB, s. 274.

³¹ Zob. szerzej W. Kowalski, *Eschatologiczne poglądy mieszkańców Krakowa doby reformacji*, „Nasza Przeszłość”, 109, 2008, s. 5–35.

³² W. Krieger (idem, *Książka i biblioteki*, s. 7) słusznie zwraca uwagę, że w XVI w. indywidualne wybory konfesyjne nie ograniczały zainteresowań czytelników.

Między 1566 a 1576 r., a więc w okresie szczytowego wzrostu prореformacyjnych nastrojów w mieście³³, w aktach wójtostwa krakowskiego sporządzono kopie trzydziestu inwentarzy mieszczańskich księgozbiorów. Liczą one od kilkunastu do – częściej – kilkudziesięciu tomów³⁴. Książki autorów różnych nurtów protestantyzmu występują w dziesięciu takich spisach. Na tym tle rejestr 109 tytułów zbioru Murmeliusa wyróżnia nie tylko liczba odnotowanych woluminów, ale przede wszystkim zdecydowanie reformacyjny kształt kolekcji. Jednocześnie wskazuje to na konfesyjne, w tym przypadku – ogólnoreformacyjne, kryterium doboru składających się nań tomów. Trzydziestu jeden autorów reprezentuje różne nurty luteranizmu (43,66%), szesnastu (22,53%) – teologów kręgu ewangelicko-reformowanego, do których dołączył jeden antytrynitarz (1,41%). Odnotowano nadto dzieła dziewięciu autorów Kościoła powszechnego (12,68%). Nie są to jednak, z jednym wyjątkiem, katolicy kontestatorzy protestantyzmu. Dzieła tych autorów czytano raczej w poszukiwaniu elementów tradycji, do której odwoływali się szesnastowieczni reformatorzy. Ostatnią grupę stanowi czternastu autorów (19,72%), których albo nie udało się zidentyfikować, albo też (jak np. Andrzej Frycz Modrzewski) nie poddają się powyższej klasyfikacji³⁵.

Ponieważ spora liczba tytułów występuje w więcej niż jednym egzemplarzu, wolno domniemywać, że mamy do czynienia raczej nie tyle z domową biblioteką, ile z asortymentem księgarskim. Nie zaskakuje więc, że nie ma on charakteru elitarnego. Skądinąd wiadomo, że zapasy księgarskie liczyły wówczas po kilka tysięcy egzemplarzy³⁶. Druki przedstawione przez Murmeliusa krakowskim komisarzom to

³³ O tym szerzej por. W. Kowalski, *Reformation and Cracow Society, ca. 1517–1637. Social Structures and Ethnicities*, „Documenta Pragensia Monographia”, 33, 2019, nr 2 (w druku).

³⁴ Por. AN w Krakowie, Akta miasta Krakowa, sygn. 175–191. Nadto natrafiamy na ogólne informacje, że ten czy ów obywatel Krakowa był posiadaczem książek, których jednak bliżej nie określono, a ich liczba bywa niekiedy znaczna. Obserwacja ta wskazuje na pozytywne z dalszych takich kwerend w innych seriach ksiąg stolicy. Bez takich systematycznych poszukiwań, prowadzonych dla całego XVI stulecia, wyciąganie jakichkolwiek wniosków, choćby na podstawie wzmiankowanych tu starszych edycji, byłoby z pewnością bezpodstawne. Przyczyny tego przedstawia obszernie R. Żurkova, *Testamenty i inwentarze*, s. 17–33.

³⁵ Poglądy Frycza na tle ówczesnych dysput wyznaniowych oraz wydarzeń politycznych ukazał wszechstronnie M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018, *passim*.

³⁶ M. Jaglarz, *op. cit.*, *passim*; por. A. Pettegree, *The Book*, s. 319–352.

więc albo część składu, będąca swego rodzaju doborem losowym, albo też początki asortymentu gromadzonego z myślą o otwarciu własnej witryny. Znane nam już okoliczności tłumaczą, dlaczego nic z tego nie wyszło³⁷. Zbiór ten zdecydowanie wykracza poza podstawowy zestaw literatury służący ewangelickiemu „pasterstwu domowemu”³⁸. Zaspokajać miał bowiem, co nie ulega wątpliwości, gusta czytelnicze przeciętnego, lecz wykształconego odbiorcy, zainteresowanego lekturą teologiczną, czy też szerzej – dziełami z zakresu religii i dziejów Kościoła. Na tej podstawie opinię, którą Henryk Barycz sformułował przed laty odnośnie do polskiego erazmianizmu, możemy odnieść do polskiego protestantyzmu tamtych lat³⁹. Daty wydań analizowanych dzieł wskazują, że dbano, aby oferta była możliwie aktualna i zaznajała z ważniejszymi kierunkami teologicznych dysput. Dowodzą tego informacje zebrane w tabeli 1 (sporządzonej na podstawie poniższej edycji źródłowej; uwzględniono 98 tytułów, co stanowi 89,91% wszystkich ujętych w analizowanym źródle. Najnowsze edycje to te, które ukazały się bezpośrednio przed czasem powstania rejestru).

Badacze dziejów małopolskiej reformacji XVI stulecia czy – szerzej – renesansowej kultury regionu świadomi byli wartości poznawczych dawnych księgozbiorów. Poprzestawano jednak na ich ogólniejszej charakterystyce, która zazwyczaj sprowadzała się do zarysowania tematyki

³⁷ Mało prawdopodobna jest bowiem ewentualność, że książek tych udzielił Murmeliusowi Mikołaj Szarfenberger. Katalogi polskich bibliotek nie wykazują druków z notami proveniencyjnymi wskazującymi, że ich właścicielem był Stanisław Murmelius.

³⁸ Składały się nań zwykle: Biblia, katechizm, kancjonał oraz postylla; zob. W. Kriegseisen, *Książka i biblioteki*, s. 9–10; por. I. Winiarska-Górska, *Staropolskie ewangelickie katechizmy i kancjonały jako książki formacyjne*, w: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości, t. 9), s. 133–169.

³⁹ Por. „nie miał wyłącznie charakteru ruchu elitarnego, [– –] ale przeciwnie, jego nosicielami i propagatorami były szerokie, choć nieraz trudno uchwytnie koła w dużej mierze o społecznym rodowodzie plebejskim, jak księgarze stali i wędrowni”, H. Barycz, *Z epoki Renesansu*, s. 8. A. Benis (*Materyały*, s. 6) zwraca uwagę na wędrownych handlarzy, których nie brakowało w szesnastowiecznej Małopolsce: „*Bibliopola vagus*, łączący w sobie często charakter protestanckiego ministra i włóczęgi-predykanta, na pół kolporter, na pół agitator, jest charakterystyczną w owej epoce właściwą figurą, której ślady, o ile z prawem wchodziła w kolizję, niejednokrotnie można napotkać na kartach ksiąg biskupich i radzieckich”.

Tabela 1. Druki ze zbioru Stanisława Murmeliusa według dat wydań

Lata	Najstarsze edycje (%)	Najnowsze edycje (%)
1520–1530	5,25	2,10
1531–1540	10,53	5,27
1541–1550	8,43	6,31
1551–1560	34,74	27,37
1561–1570	41,05	58,95
Razem	100,00	100,00

zgrupowanych druków oraz wskazania wybitniejszych tytułów czy autorów⁴⁰. Na przeszkodzie szczegółowym analizom stała nie tylko, jak już wspomniano, znaczna nieraz liczba tomów, sięgająca nawet kilku tysięcy. Na ogół mocno skracanych tytułów poszczególnych dzieł ogłaszanych w różnych miastach Europy, zapisanych bez dat ich wydań, co typowe⁴¹, nie sposób było zidentyfikować za pomocą tradycyjnych katalogów i inwentarzy bibliotecznych. Dostępność od niedawna takich pomocy on-line stwarza nowe możliwości badawcze. Identyfikując druki przedstawione krakowskiemu wójtowi przez Murmeliusa, opierałem się przede wszystkim na The Universal Short Title Catalogue (USTC)⁴². Podane tam opisy bibliograficzne konfrontowałem niekiedy z ustaleniami zawartymi w innych katalogach, np. The Post-Reformation Digital Library⁴³. Odnajdywane tą drogą

⁴⁰ Świadectwem tego choćby przywoływane już opracowania M. Jaglarz i H. Barycza. Celowość wykorzystywania rejestrów książek w konfrontacji z ich zachowanymi kopiami podkreśla w odniesieniu do polskich druków m.in. J. Kiliańczyk-Zięba, *In Search of Lost Fortuna. Reconstructing the Publishing History of the Polish Book of Fortune-Telling*, w: *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden–Boston 2016 (Library of the Written Word, vol. 46; The Handpress World, vol. 34), s. 120–143.

⁴¹ Zob. np. *Inwentarz rzeczy introligatora krakowskiego Macieja Przywilckiego z r. 1587*, wyd. A. Chmiel, „Silva Rerum”, 4, 1928, s. 175–180; J. Kiliańczyk-Zięba, op. cit., s. 141, przyp. 23, a nadto inny krakowski księgozbiór z tego okresu, obejmujący dzieła teologiczne, filozoficzne oraz prawnicze: *Biblioteka Mikołaja Bronowskiego*, oprac. W. Budka, „Przegląd Biblioteczny”, 4, 1930, s. 209–215. Trud taki dla źródeł czasów reakcji katolickiej podjęła E. Torój, *Inwentarze książek lubelskich introligatorów z pierwszej połowy XVII wieku*, Lublin 2000.

⁴² <http://www.ustc.ac.uk>. Wydawnictwo to notuje ponad 90% wszystkich zidentyfikowanych tu druków.

⁴³ <http://www.prndl.org>.

tytuły z listy krakowskich komisarzy skracałem, gdy było to możliwe i celowe, zwracając jednak uwagę na zgodność zapisu źródłowego z opisem bibliograficznym druku. Zarys kontekstów powstania i funkcjonowania książek przekazywanych Konopnicy sprowadzony został do odesłania do podstawowej literatury przedmiotu – tam, gdzie było to możliwe i niezbędne. Sylwetki autorów kreślono z wykorzystaniem przede wszystkim: *Allgemeine Deutsche Biographie*, *Neue Deutsche Biographie*⁴⁴, a także *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*⁴⁵.

Przygotowując podstawę źródłową, kierowałem się wskazaniem stosownej instrukcji wydawniczej⁴⁶. Abrewiacje rozwiązywałem, gdy było to zasadne i nie budziło wątpliwości, nie zaznaczając takich ingerencji, a dotyczy to również skorygowanych błędów kopisty. Zdecydowałem się utrzymać imiona i nazwiska autorów objaśnianych prac oraz typografów w ich językach ojczystych, pod którymi przede wszystkim występują w literaturze przedmiotu. Również nazwy miejscowości, w których mieściły się drukarnie, pozostawiłem w opisach bibliograficznych w językach dominujących na danym terenie w XVI stuleciu.

⁴⁴ <https://www.deutsche-biographie.de>.

⁴⁵ <http://www.oxfordreference.com>.

⁴⁶ Por. *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych: od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

Edycja źródła

AN w Krakowie, Akta miasta Krakowa, Advocatialis, sygn. 183

Feria quarta post Dominicam Exaudi [30 V] 1571

s. 1103 Coram eodem iudicio comparentes personaliter famati

s. 1104 Stanislaus Scharffenberg¹ et Paulus Faber², calcographi civitatis Cracoviensis [– –] ad instantiam providi Stanislai Murmelii in ius vocati unanimiter recognoverant se aestimasse libros per ipsum Stanislauum Murmelium Alberto Nicz³, aromatario tanquam plenipotentario famati Jacobi Konopnicza, consulis Lublinensis in debito oblatos iuxtam sui testimonii cedula cuius tenor talis est.

Ex scheda

A 1. Apologia ducis Wirtenbergensis⁴ in octavo fl. 0/5

1. Alfonsus in Apocalipsis⁵ in octavo fl. 0/9

¹ Stanisław Szarfenberger (po 1519–1584), syn Marka, podobnie jak on drukarz i księgarz krakowski; por. Z. Noga, M. Szczerba, *Szarfenberger Stanisław h. własnego*, PSB, 47, 2010–2011, s. 93–95.

² Paweł Faber (Fabrycy), księgarz krakowski, zięć Mikołaja Wierzbiety, obywatel Krakowa od 1571 r., zm. 1608; por. M. Jaglarz, *Księgarstwo krakowskie XVI wieku*, Kraków 2004 (Biblioteka Krakowska, t. 147), s. 62–63.

³ Przyjął obywatelstwo Krakowa w 1568 r.; *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572*, wyd. A. Kiełbicka, Z. Wojas, Kraków 1993 (Fontes Cracovienses, t. 1), nr 3785.

⁴ Johannes Brenz, *Apologia confessionis illustrissimi Principis ac domini, D. Christophori ducis Wirtenbergensis etc.* [– –], Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1556. Autor (1499–1570) to jeden czołowych teologów luteranckich, reformator religijny, autor m.in. słynnego katechizmu; zob. [?] Hartmann, *Brenz Johannes*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie* (dalej: ADB), 3, 1876, s. 314–316; J. M. Estes, *Brenz Johannes*, w: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* (dalej: OER), vol. 1, ed. H. J. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, s. 214–215.

⁵ Być może dzieło Alfonsa Tostada (1400–1455), bpa Ávila i autora komentarzy biblijnych, choć jego tekst dotyczący Objawienia św. Jana nie jest znany jako samoistny druk; zob. S. Calkins, *Tostado Alphonso*, w: *The Late Medieval Age of Crisis and Renewal, 1300–1500. A Bibliographical Dictionary*, ed. C. J. Drees, Westport–London 2001, s. 465–466.

5. Arthropœus in Apocalipsis⁶ in octavo fl. 0/25
2. Allegoria Biblica⁷ in octavo fl. 0/15
1. Apologia confessionis ducis Wirtenbergensis⁸ in octavo fl. 0/9
2. Argumenta Psalmorum Philippi Mel[anchthonis]⁹ in octavo fl. 0/7
2. Apologia Unicorni¹⁰ in octavo fl. 0/6
- B
1. Bulengorus in Acta¹¹ in folio fl. 0/16

^a Niezaznaczona abrewiacja Or.

⁶ Peter Becker (Petrus Artopœus), *Apocalypsis Johannis, breviter iuxta eius effectum explicata* [– –], Basel, Heinrich Petri & Peter Perna, 1563. Autor (1491–1563) to teolog luterański związany z Pomorzem Zachodnim, sympatyzujący z poglądami Andreasa Osiandera; zob. m.in. E. Wendt, *Griechischer Geist aus Pommern – Petrus Artopœus (1491–1563)*, w: *Christi Ehr und gemeinen Nutzen Willig zu fodern und zu schützen. Beiträge zur Kirchen-, Kunst- und Landesgeschichte Pommerns und des Ostseeraums. Festschrift für Norbert Buske, im Auftrag der Arbeitsgemeinschaft für pommersche Kirchengeschichte*, hrsg. M. Lissok, H. T. Porada, Schwerin 2014 (Beiträge zur Kirchen-, Kunst- und Landesgeschichte Pommern, Bd. 18), s. 699–720.

⁷ Być może zapisano książkę, której autor to Godefroy Tilmann, *Allegoria simul et tropologia in locos utriusque Testamenti selectiores iudicio collectæ ac propensiore studio depromptæ, et in ordinem digestæ, e monumentis unius et triginta authorum* [– –], Paris, Benoît Prévost apud Sébastien Nivelles, 1551. Autor to kartuz, współautor *Bibliotheca patrum sanctorum* (1575–1579); zob. I. Backus, *Patristics*, OER, 3, 1996, s. 226.

⁸ Zob. wyżej, przyp. 4 edycji.

⁹ Philipp Melanchthon, *Argumenta psalmorum sexaginta, distributis ordine versuum sententiis, dictata a Matthia Flacio Illyrico, in academia Witebergensi*, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1550. Autor (Philipp Schwartzerd, 1497–1560) to humanista i teolog, współtwórca reformacji; zob. G. B. Graybill, *The Honeycomb Scroll. Philipp Melanchthon at the Dawn of the Reformation*, Minneapolis 2015; J. Tazbir, *Filip Melanchton w pamięci Polaków*, OiRwP, 40, 1996, s. 5–16.

¹⁰ Zapewne: Josephus Unicornus, *De admiranda VI proportionis, eiusque necessaria cognitione, ad Bergomenses oratio*, Venezia, Andrea Arrivabene, 1552. Giuseppe Unicornio (1523–1610) to włoski matematyk, filozof i astrolog; zob. L. Cantamessa, *Astrologia. Opere a stampa (1472–1900)*, vol. 2, Firenze 2007 (Biblioteca di bibliografia italiana, vol. 187), s. 1025.

¹¹ Heinrich Bullinger, *Acta apostolorum*, Tiguri, Froshoverus, 1549. Autor (1504–1575) to szwajcarski reformator związany z Zurychem, autor m.in. *Drugiego wyznania helweckiego* (1566); zob. J. Wayne Baker, *Bullinger Heinrich*, OER, 1, 1996, s. 227–230; *Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504–1575*, ed. B. Gordon, E. Campi, Grand Rapids (MI) 2004 (Texts and Studies in Reformation and Post-Reformation Thought).

1. Bertramus de Cœna Domini¹² in octavo fl. 0/4
2. Beza contra Baldwinum¹³ in octavo fl. 0/17
3. Brentius de incarnatione Domini¹⁴ in quarto fl. 0/25
1. Bucerus ad Romanos¹⁵ in folio fl. 1/15
2. Bullingerus in Hieremiam¹⁶ in octavo fl. 0/19
2. Basileus de operibus sex dierum Strigelii¹⁷ fl. 0/7,5

¹² Ratramnus Corbiensis, *De corpore et sanguine Domini liber ad Carolum Magnum Imperatorem, iam recens editus*, Köln, Johann Præl, 1531. Ratramn z Korbei (zm. ok. 868) to benedyktyński mnich, który w wymienionym tu traktacie podważył doktrynę transsubstancjacji; zob. J.-P. Bouhot, *Ratramne de Corbie. Histoire littéraire et controverses doctrinales*, Paris 1976. O zbieżności jego poglądów na sakrament Eucharystii ze stanowiskiem Kalwina zob. też K. McDonnell, *John Calvin, the Church and the Eucharist*, Princeton 1967, s. 50–53.

¹³ *Ad Francisci Balduini apostatæ Ecebolii convicia. Theodori Bezae Vezelii responsio, et Joannis Calvinii brevis epistola*, [Genève, Jean Crespin] 1563; *Responsio ad Francisci Balduini Ecebolii apostatæ convicia. Editio posterior*, Genève, [Jean Crespin], 1565 lub kolejna edycja genewska w tym samym roku o nieco zmienionym tytule. Théodore de Bèze (także Beza, 1516–1605) to francuski teolog reformowany, po śmierci Kalwina przywódca genewskiego Kościoła; J. Raitt, *Bèze Théodore de*, OER, 1, 1996, s. 149–151; *A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. H. J. Selderhuis, Leiden–Boston 2013 (Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 40), wg indeksu.

¹⁴ Johannes Brenz, *Recognitio prophetica et apostolica doctrinae de vera Maiestate Domini nostri Jesu Christi, ad dexteram Dei Patris sui omnipotentis. In hoc scripto refutatur liber Henrici Bullingeri, cui auctor titulum fecit: fundamentum firmum, cui tuto fidelis quivis inniti potest, etc.*, Tübingen, Ulrich Morhart, 1564 lub edycja frankfurcka z następnego roku, typograf Peter Braubach.

¹⁵ Martin Bucer, *Metaphrasis et enarratio in epistola Divi Pauli apostoli ad Romanos* [– –], Basel, Peter Perna, 1562 lub, co mniej prawdopodobne, tegoż autora *Metaphrases et enarrationes perpetuae epistolarum Divi Pauli apostoli dissidentium in speciem locorum scripturae* [– –], Strasbourg, Wendelin Rihel, 1536. Autor (1491–1551) to teolog reformowany i organizator Kościoła, działający głównie w południowych Niemczech; zob. M. Greschat, *Bucer Martin*, OER, 1, 1996, s. 221–224; idem, *Martin Bucer. A Reformer and His Times*, transl. S. E. Buckwalter, Louisville 2004.

¹⁶ Heinrich Bullinger, *In Ieremie prophetæ sermonem vel orationem primam, sex primis capitibus comprehensam*, [– –] conciones XXVI. *Nunc primum editæ*, Zürich, Christoph Froschauer, 1557.

¹⁷ Bazyli Wielki (z Cezarei, Basilius Cæsariensis), *De operibus sex dierum homilia undecim, interprete Victorino Strigelio*, Leipzig, Andreas Richter & Ernst Vögelin, 1566. Bazyli (329–379) to teolog, organizator cenobityzmu na Wschodzie, Ojciec i Doktor Kościoła, autor pism ascetycznych oraz teologiczno-dogmatycznych, którymi m.in. zwalczał arianizm; zob. M. Szegda, *Bazyli Wielki*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Grylewicz et al., Lublin 1995, kol. 135–138. Viktorin Strigel (1524–1569) to luterański teolog, filipista, profesor uniwersytetu

1. Balduini responsus ad Calvinum¹⁸ fl. 0/3,5
 1. Bullingerus in Esaia¹⁹ in folio fl. 2/6
 1. Bucorus de prædestinatione²⁰ in octavo fl. 0/2
 1. Bucorus ad Ephesios²¹ in folio fl. 0/13
- C
1. Chitreus in Exodum²² in octavo fl. 0/5
 1. Catechismus Brenicii²³ in octavo fl. 0/11

w Jenie, a następnie w Lipsku i Heidelbergu. O jego związkach z debatą teologów protestanckich i prawosławnych zob. G. Wenz, *Den Griechen ein Grieche? Die Confessio Augustana Graeca von 1559 und der Briefwechsel der Leitung der Württembergischen Kirche mit Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581 im Kontext der Konkordienformel von 1577*, „Revista Ecumenica Sibiu”, 2, 2010, s. 11–36.

- ¹⁸ Zapewne François Baudouin (Balduinus), *Responsio altera ad Joannem Calvinum*, Köln, Werner Richwin, 1562 (lub typograf Johann Bathen w tym samym roku i miejsu). Autor (1520–1573) to francuski prawnik, irenista i pisarz polemiczny. Przed 1545 r. zainteresował się poglądami Kalwina, które jednak odrzucił; zob. A. Russell, *The Colloquy of Poissy, François Baudouin and English Protestant Identity, 1561–1563*, „Journal of Ecclesiastical History”, 65, 2014, s. 551–579.
- ¹⁹ Heinrich Bullinger, *Isaias excellentissimus Dei propheta, cuius testimoniis Christus ipse Dominus et eius apostoli creberrime uti leguntur*, Zürich, Christoph Froschauer, 1567.
- ²⁰ Martin Bucer, *Doctrina [–] de prædestinatione. Causa peccati. Libero arbitrio. Excacatione impiorum*, b.m., 1562.
- ²¹ Martin Bucer, *Epistola D. Pauli ad Ephesios, qua rationem Christianismi breviter iuxta et locuplete, ut nulla brevius simul et locupletius explicat, versa Paulo liberius, ne peregrini idiotismi rudiores scripturarum offenderent, bona tamen fide, sententiis apostoli appensis. In eandem commentarius*, Strasbourg, Johannes Herwagen, 1527. Druk ten, choć odpowiada tytułem skróconemu opisowi zamieszczonemu w źródle, jest niezgodny z podanym tam formatem. Na tej podstawie można sądzić, że inwentaryzatorzy mogli mieć w rękach raczej egzemplarz *Prælectiones doctissimæ. In epistolam Divi Pauli ad Ephesios, eximii doctoris Martini Bucerii, habitæ Cantabrigiæ in Anglia [–]*, Basel, Peter Perna, 1562; por. N. Scott Amos, *Bucer, Ephesians and Biblical Humanism. The Exegete as Theologian*, New York 2015 (Studies in Early Modern Religious Tradition, Culture and Society).
- ²² David Chyträus (Chytræus), *In Exodum enarratio tradita*, Wittenberg, Johann Krafft, 1563. Autor (1530–1600) to wywodzący się z południowych Niemiec irenistyczny teolog luterancki, profesor uniwersytetu w Rostocku. Po 1568 r. współtworzył podstawy religijnej tolerancji dla ewangelicyzmu w Austrii; zob. E. Wolf, *Chytræus David*, w: *Neue Deutsche Biographie* (dalej: NDB), 3, 1957, s. 254; P. Sutter Fichtner, *Austria*, OER, 1, 1996, s. 105; O. Czaika, *David Chytræus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, Helsinki 2002 (Luther-Agricola-Seura: Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft, Bd. 51).
- ²³ Johannes Brenz, *Catechismus pro iuventute Hallensi [–]*, Nürnberg, Hans Guldenmund, 1536 oraz inne liczne wydania do *Catechismus für die Jugend zu*

1. *Catalogus præceptorum legis Mosa[icæ]*²⁴ in octavo fl. 0/10
2. *Consolationum libellus Pfefingii*²⁵ in octavo fl. 0/7,5
s. 1105
2. *Cathechismus Lossii*²⁶ fl. 0/11
1. *Cathechismus Urbani Rhegii*²⁷ in octavo fl. 0/3,5
1. *Christianismus sempiternus Bibliandi*²⁸ in quarto fl. 0/2

Schwebischen Hall. Auch wie man vor unnd nach tisch zu beth und nach dem beth betten solle, Nürnberg, Valentin Neuber, 1570; zob. C. Weismann, *Die Katechismen des Johannes Brenz*, Bd. 1: *Die Entstehungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Berlin–New York 1990.

- ²⁴ Zapewne chodzi tu o: Moses ben Ja'aqob, *Præcepta Mosaica sexcenta atque tredecim, cum succincta et plerunque mirabili et supersticiosa rabinorum expositione*, ed. Sebastian Münster (Musterius), Basel, Heinrich Petri, 1533, który to druk znany jest skądinąd jako *Catalogus præceptorum Decalogi*; zob. J. M. de Bujanda, współpr. R. Davignon, E. Stanek, *Index de L'Inquisition espagnole 1551, 1554, 1559*, Sherbrooke 1984 (Index des livres interdits, vol. 5), s. 241–242.
- ²⁵ Johann Pfeffinger, *Consolationum libellus ex verbo Dei in diversis huius vite difficultatibus, quarum capita sequente pagina consignata sunt*, Wittenberg, Johann Krafft, 1560. Autor (1493–1573) to teolog luterański, superintendent w Lipsku, pisał rozprawy polemiczne, a także z zakresu ascetyki i etyki; zob. G. Lechler, *Pfeffinger Johannes*, ADB, 25, 1887, s. 624–630; L. D. Peterson, *Johann Pfeffinger's Treatises of 1550 in Defense of Adiaphora. 'High Church' Lutheranism and Confessionalization in Albertine Saxony, w: Confessionalization in Europe, 1555–1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*, ed. J. M. Headley, H. J. Hillerbrand, A. J. Papalas, Aldershot–Burlington 2004, s. 91–106.
- ²⁶ Lucas Lossius, *Catechismus, hoc est, Christianæ doctrinæ methodus* [– –], Frankfurt am Main, Christian Egenolff, 1550 oraz kolejne edycje do *Catechesis doctrinæ Christianæ catechesis puerilis catechismus, hoc est, Christianæ doctrinæ methodus* [– –], Frankfurt am Main, Christian Egenolff, 1568. Lucas Lossius (Lotze, 1508–1582) to teolog luterański i pedagog, autor hymnów; zob. F. Onkelbach, *Lossius Lucas*, NDB, 15, 1987, s. 202; L. Palmer Wandel, *Reading Catechisms, Teaching Religion*, Leiden–Boston 2016 (Brill's Studies in Intellectual History, vol. 250. Brill's Studies on Art, Art History, and Intellectual History, vol. 11), s. 65.
- ²⁷ Urban Rieger, *Catechismus minor puerorum, generoso puero Ottoni Furster, dicitur*, Wittenberg, Hans Lufft, 1535 oraz kolejne edycje do *Catechismus, dat is: die kinder-leere: vergaderd uut de heylighe schrift ende uut de oude doctoren der heyliger kercken*, Wesel, [Augustijn van Hasselt], 1567. Urbanus Henricus Rhegius (1489–1541) to humanista, luterański pastor i reformator związany z Augsburgiem, współtwórca konfesji augsburskiej. W latach 1531–1541 organizował kościoły w centralnych i północnych Niemczech; zob. S. H. Hendrix, *Rhegius Urbanus*, OER, 3, 1996, s. 429–430; L. Palmer Wandel, op. cit., s. 47, 53, 58.
- ²⁸ Theodor Bibliander, *Christianismus sempiternus, verus, certus, et immutabilis, in quo solo possunt homines beari* [– –], Zürich, Christoph Froschauer, 1556. Theodor Bibliander (Buchmann, 1504?–1564) to szwajcarski filolog (hebraista), teolog reformowany. Jego poglądy na predestynację różniły się od stanowiska

2. Confessio Waldensi[um^a] in Bohemia²⁹ in octavo fl. 0/4
 1. Catechismus Camerarii³⁰ in octavo fl. 0/6,5
 3. Catechismus Bullingeri³¹ in octavo fl. 0/7,5
- D
1. De duabus in Christo naturis³² fl. 0/3
 5. De bonis operibus Abdiæ Prætorii³³ in octavo fl. 0/9
 1. Doctrina Buceri³⁴ in octavo fl. 0/2

Kalwina i Vermiglię; zob. J. Wayne Baker, *Bibliander Theodor*, OER, 1, 1996, s. 171–172.

- ²⁹ *Confessio Waldensium de plerisque nunc controversis dogmatibus ante 134. annos contra Claudicantes Hussitas scripta, nostrisque temporibus statui, ac rebus pulchre correspondens*, ed. Matthias Flacius Illyricus, Basel, Johann Oporinus, 1568. Matthias Flacius zw. Illyricus (1520–1575) to hebraista, luteranin i historyk Kościoła; zob. O. K. Olson, *Matthias Flacius and the Survival of Luther's Reform*, Wiesbaden 2002 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 20).
- ³⁰ Joachim Camerarius Starszy, *Capita Christianismi, sive catechismus fidei, expositus in scholæ Tubingensis pædagogio. Cum præfatione Ioannis Brentii*, Tübingen, Ulrich Morhart, 1538 lub idem, *Capita pietatis et religionis Christianæ, versibus Grecis olim a Ioachimo Camerario comprehensa nuper elegiaco carmine Latine reddita* [– –], Augsburg, Philipp Ulhart, 1555. Joachim Camerarius Starszy (Kammermeister, 1500–1574) to pochodzący z Frankonii ewangelicki humanista, uczonec i pedagog, który wraz z Melanchtonem wspierał Lutra; zob. M. R. Forster, *Camerarius Joachim*, OER, 1, 1996, s. 249; S. Kunkler, *Zwischen Humanismus und Reformation. Der Humanist Joachim Camerarius (1500–1574) im Wechselspiel von pädagogischem Pathos und theologischem Ethos*, Hildesheim–New York 2000 (Theologische Texte und Studien, Bd. 8).
- ³¹ Heinrich Bullinger, *Catechesis pro adultioribus scripta, de his potissimum capitibus. De principiis religionis Christiane, scriptura sancta* [– –], Zürich, Christoph Froschauer, 1559 lub kolejne wydania z lat 1561 i 1563. O autorze zob. L. Palmer Wandel, op. cit., s. 58.
- ³² Prawdopodobnie podano skrócony tytuł dzieła Martina Chemnitza, *De duabus naturis in Christo. De hypostatica earum unione: de communicatione idiomatum, qua ea, que unius nature propria sunt, tribuuntur persone in concreto*. [– –], Jena, Donat Richtzenhan, 1570. Autor (1522–1586) to pochodzący z okolic Wittenbergi teolog, komentator *Loci communes* Melanchtona, reorganizator Kościoła w Prusach Książęcych oraz współtwórca Formuły zgody (1575–1577); zob. R. Kolb, *Chemnitz Martin*, OER, 1, 1996, s. 309–310.
- ³³ Abdias Prætorius, *De bonorum operum et novæ obedientiæ necessitate* [– –], Frankfurt an der Oder, Johann Eichorn, 1562. Abdias Prætorius (Schulz, 1524–1573) to filipista, który dyskusję dotyczącą wagi dobrych uczynków prowadził m.in. z Andream Musculusem; zob. R. Schwarze, *Prætorius Abdias*, ADB, 26, 1888, s. 513–514; R. Kolb, *Musculus Andreas*, OER, 3, 1996, s. 103.
- ³⁴ Martin Bucer, *Doctrina* [– –] *de prædestinatione. Causa peccati. Libero arbitrio. Excacatione impiorum*, b.m. 1562.

1. De bonis operibus Musculi³⁵ in octavo fl. 0/3
2. De iustificatione unanimi³⁶
 1. De mysteriis salutiferæ passionis Christi³⁷ [leng^b] fl. 0/4
 2. De vita et obitu Boneri³⁸ in octavo fl. 0/7
 2. De vita et morte Phillippi Melanchthonis³⁹ fl. 0/7
 2. Disputatio Pfescigeri in Ara Lep⁴⁰ fl. 0/6
 1. De optimo [genere^c] [explicationes^d] de Hebræis⁴¹ fl. 0/5
 1. De Cœna Domini Jacobi Andreae⁴² fl. 0/2,5

^b Niezaznaczona abrewiacja lub błąd kopisty Or.

^c Niezaznaczona abrewiacja gne Or.

^d Lekcja niepewna.

³⁵ Andreas Musculus, *De bonorum operum, et novitatis vitæ libertate*, Erfurt, Georg Baumann, 1562. Autor (1514–1581) to pochodzący z Saksonii luterński pastor i profesor we Frankfurcie nad Odrą, współtwórca Formuły zgody; por. R. Kolb, *Musculus Andreas*, OER, 3, 1996, s. 103. Jego duchowość przybliżył m.in. R. K. Rittgers, *The Reformation of Suffering. Pastoral Theology and Lay Piety in Late Medieval and Early Modern Germany*, Oxford 2012 (Oxford Studies in Historical Theology), s. 218–234.

³⁶ Zapewne inwentaryzatorzy mieli w rękach druk *Decretum de iustificatione, unanimi consensu omnium patrum approbatum et publicatum in sexta publica sessione sacrosancti œcumenici et generalis Concilii Tridentini, die Iovis, Idibus Ianuarii. Anno salutis MDXLVII*, Venezia [1547].

³⁷ Theodor Bibliander, *De mysteriis salutiferæ passionis et mortis Jesu Messia: expositionis historica libri tres* [– –]. *Quibus adiuncta est epilogi vice, oratio D. Martini Lutheri de reformanda ecclesia, totaque repub[lica] Christiana, initio facto a reformanda missa Romana*, Basel, Johann Oporinus, 1555.

³⁸ *Vita et obitus b. I. Boneri* pomieszczono w wydawnictwie A. Bzowskiego, *Annalium ecclesiasticorum*, t. 18: *Ab a. 1471 usque ad an. 1503*, Köln 1627; zob. R. Gustaw, *Bibliografia*, do: B. Przybyszewski, *Izajasz Boner*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. R. Gustaw, Poznań 1971, s. 429. Taki szesnastowieczny druk jest jednak nieznan.

³⁹ Zapewne mowa tu o druku: Joachim Camerarius Starszy, *De Philippi Melanchthonis ortu, totius vitæ curriculo et morte, implicata rerum memorabilium temporis illius hominumque mentione atque indicio, cum expositionis serie coherentium: narratio diligens et accurata*, Leipzig, Ernst Vögelin, 1566; por. jednak I. Backus, *Life Writing in Reformation Europe. Lives of Reformers by Friends, Disciples and Foes*, Aldershot–Burlington 2008 (St. Andrews Studies in Reformation History), s. XIX–XX, 237.

⁴⁰ Druk niezidentyfikowany.

⁴¹ Być może chodzi tu o druk: Johannes Isaac, *Defensio veritatis Hebraica sacrarum scripturarum, adversus libros tres rev. D. Vuilhelmi Lindani s.t. Doctoris, quos de optimo scripturas interpretandi genere inscripsit*, Köln, Jakob Soter, 1559.

⁴² Według wszelkiego prawdopodobieństwa inwentaryzatorzy mieli w rękach druk: Jakob Andreae, *Simplex, ac dilucida expositio sententiæ de Cœna Domini, ex qua summa controversiæ, quæ de illa orta est, facile cognosci potest, scripta Germanice*

1. De vera præsentia Corporis Christi Brentii⁴³ fl. 2,5
1. De nativitate Mediatoris⁴⁴ fl. 0/5,5
1. De Cœna Domini Pauli ab Eitzen⁴⁵ fl. 0/1
1. Dictionarius scholasticæ doctrinæ⁴⁶ fl. 0/3,5

[– –] *et nunc in gratiam externarum ecclesiarum Latine reddita*, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1559, oraz kolejne wydanie tamże, 1561. Jednak między 1561 a 1567 r. Ulrich Morhart w Tybindze ogłosił sześć dzieł tego autora poświęconych Eucharystii pod różnymi tytułami, po łacinie lub w języku niemieckim. Chronologicznie najbliższy powstaniu analizowanego tu źródła jest *Ein Christliche predig von dem eigentlichen verstand warhafftigem brauch und vilfaltigem mißbrauch des hochwirdigen Sacraments des leibs unnd bluets Christi*. Jakob Andreæ (Andreä, 1528–1590) był teologiem luterzańskim, współautorem Formuły zgody z 1577 r.; zob. *The Book of Concord. The Confessions of the Evangelical Lutheran Church*, ed. R. Kolb, T. J. Wengert, Minneapolis 2000; R. Kolb, *Andreae Jakob*, OER, 1, 1996, s. 36–38

⁴³ Johannes Brenz, *De Maiestate Domini nostri Iesu Christi ad dextram Dei Patris, et de vera præsentia Corporis et Sanguinis Eius in Cœna. In hoc scripto respondetur Petro Martyri et Henrico Bullingero, Cingliani, dogmatis de Cœna Dominica propugnatoribus*, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1562 oraz kolejne wydanie z 1563 r.

⁴⁴ Guillaume Postel, *De nativitate mediatoris ultima, nunc futura, et toti orbi terrarum in singulis ratione prædicitis manifestanda, opus* [– –], Basel, Johann Oporinus, 1547. Autor (1510–1581) to francuski astronom, kabalista, językoznawca, kartograf, dyplomata i irenista; zob. Y. Petry, *Gender, Kabbalah and the Reformation. The Mystical Theology of Guillaume Postel (1510–1581)*, Leiden–Boston 2004 (Studies in Medieval and Reformation Thought, vol. 98).

⁴⁵ Paul von Eitzen, *Admonitio de præcipuis capitibus controversiarum de Cœna Domini*, Hamburg 1561 lub następne wydanie tego dzieła (Hamburg, Joachim Löw, 1563). Nie jest jednak wykluczone, że inwentaryzatorzy mieli w rękach *Depensio veræ doctrine de Cœna Domini nostri Jesu Christi scripta* [– –], Oberursel, Nikolaus Heinrich, 1557. Autor (1522–1598) był teologiem luterzańskim, superintendentem w Hamburgu, który zmuszony był opuścić w 1562 r. w wyniku oskarżeń o kryptokalwinizm; zob. *Eitzen Paul von*, w: *Controversia et Confessio Digital*, hrsg. I. Dingel; <http://www.controversia-et-confessio.de/id/d6834a5d-96e3-41e1-b9db-0dc11c209586> (18 XI 2017); J. Whaley, *Religious Toleration and Social Change in Hamburg 1529–1819*, Cambridge 2002, s. 24.

⁴⁶ Erasmus Sarcerius, *Dictionarium scholasticæ doctrinæ, in quo et horrendos abusos, et multa alia ad Sacram Scripturam recte intelligendam non inutilia, cernere licebit* [– –], Basel, Michael Isengrin, 1546. Erasmus Sarcerius (Sorck, Schürer, 1501–1559) to luterzański pedagog, duchowny, superintendent w Nassau, a następnie w Mansfelt, kładł nacisk na konieczność dyscypliny wiernych jako znaku prawdziwego Kościoła; zob. D. Visser, *Sarcerius Erasmus*, OER, 3, 1996, s. 483; A. N. Burnett, *The Evolution of the Lutheran Pastors' Manual in the Sixteenth Century*, „Church History”, 73, 2004, s. 536–565; *Sarcerius Erasmus*, w: *Controversia et Confessio Digital*, hrsg. I. Dingel; <http://www.controversia-et-confessio.de/id/f62ca070-0b86-41e8-901b-c9b0f5ba569c> (18 XI 2017).

1. De fiducia salutis propter Christum⁴⁷ fl. 0/3

E

1. Explicatio perfidiae Valentini Gentilis⁴⁸ in octavo fl. 0/15

1. Epigrammata Cyrii Theodorii Græce⁴⁹ fl. 0/7

2. Epigrammata Philippi Melanchthonis⁵⁰ fl. 0/5

1. Epistola de institutione Ecclesiae Ioannis a Lasco⁵¹ fl. 2,5

⁴⁷ Johannes Rivius, *De fiducia salutis propter Christum, liber unus*. [– –] *Accessit brevis variorum passim in libris Novi Testamenti cognominum et epithetorum Christi catalogus, ceu corollarii vice*, Basel, Johann Oporinus, 1552. Autor (1500–1553) to urodzony w Sauerland niemiecki humanista i pedagog, reformator szkolnictwa w Saksonii, zwolennik luteranizmu; zob. G. Müller, *Rivius Johann*, ADB, 28, 1889, s. 709–712; M. Wetzel, *Rivius Johann (Johannes)*, w: *Sächsische Biografie*, hrsg. M. Schattkowsky, <http://www.isgv.de/saebil/> (20 XI 2017).

⁴⁸ *Explicatio perfidiae Valentini Gentilis, ex actis Senatus Genevensis* [– –], Geneva 1567; za: *Catalogus universalis librorum in Bibliotheca Bodleiana omnium librorum, linguarum et scientiarum genere refertissima sic compositus*, Oxoniae, Iohannes Lichfield & Iacobus Short, 1620, s. 216. Giovanni Valentino Gentile (1520–1566) był tryteistą, propagatorem antytrynitaryzmu, skonfliktowanym ze środowiskiem genewskim, okresowo przebywał w Pińczowie i Krakowie. Jego myśl teologiczna ukształtowała pogląd braci polskich o preeminencji; zob. J. Misiurek, *Chrystologia braci polskich. Okres przedsocyniański*, Lublin 1983, s. 147–148; J. Krasieński, *Gentile, Gentilis, Giovanni Valentino*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Biernkowski i in., Lublin 1989, kol. 969–970; M. Wiles, *Archetypal Heresy. Arianism through the Centuries*, Oxford 1996, s. 58–59; K. M. Summers, *Morality after Calvin. Theodore Beza's Christian Censor and Reformed Ethics*, Oxford–New York 2017 (Oxford Studies in Historical Theology), s. 156–159.

⁴⁹ Według wszelkiego prawdopodobieństwa mowa tu o dziele, którego autorem jest Theodorus Prodomus, *Κύρου Θεοδώρου τοῦ πρόδρομου ἐπιγράμματα ὡς παλαιότατα καὶ τ' ἄλλα τινὰ Cyrii Theodori prodromi epigrammata ut vetustissima, ita piissima, quibus omnia utriusque Testamenti capita felicissime comprehenduntur: cum aliis nonnullis*, Basel, Johann Bebel, 1536. Teodor Prodomos (ok. 1100–1170) to bizantyjski autor utworów literackich, filozoficznych oraz o treści religijnej; zob. R. Sawa, *Teodor Prodomos*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2013, kol. 626–627.

⁵⁰ Philipp Melanchthon, *Epigrammatum libri tres collecti ab Hilbrando Grathusio Uffliensi*, Wittenberg, Peter Seitz, 1560, inne wydanie z tego roku: Wittenberg, Johann Krafft, 1560, a nadto trzy lata później jako *Epigrammatum libri sex recens editi studio et opera* w tej ostatniej typografii.

⁵¹ Jan Łaski, *Epistolæ tres lectu dignissima, de recta et legitima ecclesiarum bene instituentiarum ratione ac modo: ad potentissimum Regem Poloniae, senatum, reliquosque ordines*, Basel, Johann Oporinus, 1556; tł. pol. *Listy trzy wielce czytania godne. O dobrym i prawidłowym sposobie urzędzenia Kościołów, skierowane do przepożętego króla Polski, Senatu i pozostałych stanów*, tł. T. Płóciennik, red. R. Leszczyński, Warszawa 2003. Jan Łaski (1499–1560) to humanista, reformator religijny, organizator kościołów ewangelickich we wschodniej Fryzji, Anglii i Polsce;

F

1. Fricius antiqui in folio⁵² fl. 0/24
3. Fricius de Mediatore⁵³ in quarto fl. 1/0
2. Fulgosius⁵⁴ fl. 2/0

G

1. Gallasius in Exodum in folio⁵⁵ fl. 0/25
s. 1106 H
4. Historia Martyrum, secunda pars⁵⁶ in folio fl. 3/15

zob. H. Kowalska, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560*, Warszawa 1999; eadem, *Wpływ Jana Łaskiego na kształtowanie się reformacyjnego Kościoła w Małopolsce*, w: *Jan Łaski 1499–1560. W pięćsetlecie urodzin*, red. W. Kriegseisen, P. Salwa, Warszawa 2001, s. 16; L. Ilić, M. S. Springer, E. Szegedi, *Protestant Reformers. Johannes Honterus, Primus Truber, and Johannes a Lasco*, w: *A Companion to the Reformation in Central Europe*, ed. H. Louthan, G. Murdock, Leiden–Boston 2015 (Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 61), s. 161–169.

⁵² Zapewne mowa tu o jednej z bazylijskich edycji dzieła Andrzeja Frycza Modrzewskiego pt. *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque: quorum primus de moribus, secundus de legibus, tertius de bello, quartus de ecclesia, quintus de schola*, które wyszły z typografii Oporyna w latach 1554 i 1559. Tylko bowiem te druki oraz niemieckie tłumaczenie tego dzieła (Bazylea, Nikolaus Brylinger, 1557) odpowiadają formatem zapisowi w analizowanym inwentarzu. Autor (1503–1572) to humanista i pisarz polityczny; zob. S. Piwko, *Frycza Modrzewskiego program reformy państwa i Kościoła*, Warszawa 1979 (Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultæ Spectantia, t. 9); por M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018, s. 340–359, 430–484.

⁵³ Andrzej Frycz Modrzewski, *Libri tres: quorum primus de peccato originis, secundus de libero hominis arbitrio, tertius de providentia et prædestinatione Dei aeterna. Eiusdem, de mediatore, libri III* [– –], Basel, Johann Oporinus, 1562.

⁵⁴ Zapewne jedno z ogłoszonych drukiem w latach 1544–1554 prawniczych dzieł Raffaella Fulgosio (1367–1427), wykładowcy na uniwersytecie w Padwie, uczestnika soboru w Konstancji (1414–1418); zob. M. J. Cable, “*Cum essem in Constantie...*”. *Raffaello Fulgosio and the Council of Constance 1414–1415*, Leiden–Boston 2015 (Medieval Law and Its Practice, vol. 19).

⁵⁵ Nicolas des Gallars, *In Exodum commentarii*, Genève, Jean Crespin, 1560. Autor (ok. 1520–1580) był duchownym ewangelickim, bliskim współpracownikiem Kalwina; zob. J. Olson, *The Mission to France. Nicolas Des Gallars' Interaction with John Calvin, Gaspard de Coligny, and Edmund Grindal, Bishop of London*, w: *Calvinus, clarissimus theologus. Papers of the Tenth International Congress on Calvin Research*, ed. H. J. Selderhuis, Göttingen–Oakville (CT) 2012, s. 344–357.

⁵⁶ Heinrich Pantaleon, *Martyrum historia hoc est, maximarum per Europam persecutionum ac sanctorum Dei martyrum, ceterarumque rerum insignium, in ecclesia Christi postremis et periculosis his temporibus gestarum, atque certo consilio per regna et nationes distributarum, commentarii. Pars secunda, quum autem in prima parte martyres salt? Angliæ et Scotiæ, a D. Joanne Foxo Anglo, superioribus annis sint*

1. *Historia Martyrum prima pars in folio*⁵⁷ fl. 2/12
2. *Hemingius ad Galatos in octavo*⁵⁸ fl. 0/8,5
1. *Harmoniaë Osiandri in folio*⁵⁹ fl. 1/3
1. *Hemingius ad Romanos in octavo*⁶⁰ fl. 0/8

annotatae, hac demum secunda nunc primum res memorabiles martyrum per Germaniam, Galliam, et Italiam a Joannis Hussi tempore ad praesentem 1563 annum gestae continentur [– –], Basel, Nikolaus Brylinger, 1563. Za taką identyfikacją przemawiają ustalenia następujących badaczy: A. G. Dickens, *Reformation Studies*, London 1982 (History Series, vol. 9), s. 523; E. Evenden, T. S. Freeman, *Religion and the Book in Early Modern England. The Making of Foxe's 'Book of Martyrs'*, Cambridge 2011, s. 96. Heinrich Pantaleon (1522–1595) to szwajcarski medyk i humanista, autor prac z zakresu historii i geografii, profesor i bibliotekarz Uniwersytetu Bazylejskiego; zob. J. Bolte, *Pantaleon Heinrich*, ADB, 25, 1887, s. 128–131; S. Limbach, *Advertising Medical Studies in Sixteenth-Century Basel: Function and Use of Academic Disputations, w: Broadshets. Single-sheet Publishing in the First Age of Print*, ed. A. Pettegree, Leiden–Boston 2017 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 60), s. 391–397.

- ⁵⁷ John Foxe, *Rerum in ecclesia gestarum, quae postremis et periculosis his temporibus evenerunt, maximarumque per Europam persecutionum, ac sanctorum Dei martyrum, caterarumque rerum si quae insignioris exempli sint, digesti per regna et nationes commentarii. Pars prima in qua primum de rebus per Angliam et Scotiam gestis narratio continetur*, Basel, Johann Oporinus & Nikolaus Brylinger, 1559. Autor (1516–1587) to angielski historyk i martyrolog popularyzujący cierpienia propagatorów reformacji w okresie formowania się tego ruchu; por. E. Evenden, T. S. Freeman, op. cit., passim, a zwł. s. 63, 71–82, gdzie o jego współpracy z Oporynem. Wpływ tego dzieła na polskich zwolenników reformacji ukazują M. Hanusiewicz-Lavallee, *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowoczesnej*, Lublin 2017, s. 25–61.
- ⁵⁸ Niels Hemmingsen, *Commentarius in epistolam Pauli ad Galatas*, Wittenberg, Johann Krafft, 1564. Autor (1513–1600) był duńskim teologiem luterańskim, od 1537 r. związanym z Wittenbergą, od 1543 r. uczył w Kopenhadze, w 1557 r. uzyskał doktorat z teologii; zob. H. F. Rørdam, *Hemmingsen Niels*, w: *Dansk biografisk lexikon*, vol. 7, ed. C. F. Bricka, Kjøbenhavn 1893, s. 324–334.
- ⁵⁹ Egzemplarz jednego z siedmiu wydań dzieła Andreasa Osiandera pt. *Harmonia evangelica libri IIII, in quibus evangelica historia ex quatuor evangelistis in unum est contexta. Elenchus harmoniaë*, Antwerpen, Guilielmus Montanus, 1539. Ostatnie ukazało się pod nieco zmienionym tytułem w Paryżu u Roberta Estienne'a w 1545 r. Autor (1496?–1552) to pochodzący z Frankonii teolog luterański, organizator nowego kościoła w Norymberdze, gdzie był pastorem do 1548 r. W 1549 r. został profesorem uniwersytetu w Królewcu i tam zmarł. Jego poglądy na temat usprawiedliwienia przez wiarę wzbudziły długotrwałe kontrowersje w luterańskich kręgach Rzeszy; zob. T. J. Wengert, *Defending Faith. Lutheran Responses to Andreas Osiander's Doctrine of Justification, 1551–1559*, Tübingen 2012 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, Bd. 65).
- ⁶⁰ Niels Hemmingsen, *Commentarius in epistolam Pauli ad Romanos*, Leipzig, Ernst Vögelin, 1562.

2. In Genesis Pauli Olinger in octavo⁶¹ fl. 0/24
1. Ioannis a Lasco contra Vespha[lum^a]⁶² fl. 0/11
1. Iacobus Andreæ de Cœna Domini⁶³ fl. 0/2
2. Iacobus Andreæ contra Hoscium in quarto⁶⁴ fl. 1/3
2. Interpretatio nominis sancti Iehovah⁶⁵ fl. 0/1
- L
3. Lossius ad Romanos in folio⁶⁶ fl. 4/10
3. Loci [magni^d] Corni⁶⁷ in octavo fl. 0/7
1. Loci communes Manlii in octavo⁶⁸ fl. 0/12

⁶¹ Według wszelkiego prawdopodobieństwa mowa tu o komentarzu Paula Olingera, *Genesis oder das erste buch Mose in hubsche und Christliche lieder gesteltt*, Strasbourg, Blasius Fabricius, 1555. Autor (inny wariant nazwiska: Ölinger), ur. w 1517 r. w Strasburgu, w 1542 r. otrzymał doktorat obojga praw we Freiburgu; zob. *Paul Olinger*, w: *RAG, Repertorium Academicum Germanicum*, <http://www.rag-online.org/pnd/119777533> (17 II 2018).

⁶² Jan Łaski, *Responsio ad virulentam, calumniisque ac mendaciis consarcinatam hominis furiosi Ioachimi Westphali epistolam quandam, qua purgationem ecclesiarum peregrinarum Francoforti convellere conatur*, Basel, Johann Oporinus, 1560. Tło polemiki między Joachimem Westphalem a Janem Łaskim nakreślił M. S. Springer, *Restoring Christ's Church. John a Lasco and the Forma ac ratio*, Aldershot–Burlington 2007 (St Andrews Studies in Reformation History), s. 133, 151.

⁶³ Zob. wyżej, przyp. 42 edycji.

⁶⁴ Iacob Andreæ, *Refutatio pia et perspicua criminationum, calumniarum et mendaciorum, quibus Stanislaus Hosius non solum prolegomena Joannis Brentii, verum etiam universam vere piam doctrinam contaminare conatus est*, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1560.

⁶⁵ Matthias Flacius Illyricus, *De Iesu, nomine Christi servatoris nostri proprio, contra Osiandrum. De Iehova nomine veri Dei proprio*, Wittenberg, Johann Krafft, 1552 lub tego samego autora *De iustitia Christiana sive iustificatione et nova obœdientia disputatio* [– –]. *De nomine Iehova*, Basel, Johann Oporinus, 1563.

⁶⁶ Lucas Lossius, *Annotationum scholasticarum* [– –] *in Novum Testamentum Jesu Christi Nazareni*, [– –] *tomus quintus, in quo continetur ad Romanos epistola divi Pauli apostoli*, Frankfurt am Main, Christian Egenolff, 1562; zob. też wyżej, przyp. 26 edycji.

⁶⁷ Druk niezidentyfikowany.

⁶⁸ Johannes Manlius, *Locorum communium collectanea* [– –] *ex lectionibus d. Philippi Melancthonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta* [– –], Basel, Johann Oporinus, 1562 oraz trzynaście kolejnych wydań, z których ostatnie przed 1571 r. opublikowali Simon Hüter i Martin Lechler (Frankfurt am Main 1568). Manlius był uczniem Melanctona, a jego wykłady zainspirowały powstanie tego dzieła; zob.: I. Maclean, *Learning and the Market Place. Essays in the History of the Early Modern Book*, Leiden–Boston 2009 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 9), s. 121–122; A. Bartmuß, *Die Loci communes Manlii. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte und Rezeption der Exempla Melancthonis*, w: *Philipp Melancthon. Lehrer Deutschlands, Reformator Europas*,

1. Loci communes Urbani Rhegii in octavo⁶⁹ fl. 0/7,5

6. Libellus aureus Bucerii in octavo⁷⁰ fl. 0/17

M

1. Musculus ad Galatos in folio⁷¹ fl. 1/2

1. Musculus ad Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses⁷² fl. 1/2

1. Methodus Erasmi Sarcerii in octavo⁷³ fl. 0/21

3. Musculus ad Romanos in folio⁷⁴ fl. 2/26

1. Musculus ad Corinthios in folio⁷⁵ fl. 1/8,5

O 1. Opera Urbani Rhegii in folio⁷⁶ fl. 2/6

1. Oratio funebris Pauli Ebey in octavo⁷⁷ fl. 0/1

hrsg. I. Dingel, A. Kohnle, Leipzig 2011 (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie, Bd. 13), s. 163–175.

⁶⁹ Urban Rieger, *Eine kurze erklärüng etlicher geläufiger punkte loci aliquot communes symboli Christianæ fidei delosis, seu commentariolus, ex intimis Scripturæ Divine sacris depromptus, huic accedunt loci aliquot communes*, Haguenau, Johann Setzer, 1527 oraz inne, liczne wydania zatytułowane *Formule quedam caute et citra scandalum loquendi de præcipuis Christianæ doctrine locis, pro iunioribus verbi ministris*, z których chronologicznie najbliższa powstaniu przedstawianego tu źródła jest edycja z 1559 r. Georga Raba w Pforzheim.

⁷⁰ Martin Bucer, *Libellus vere aureus D. Martini Buceri de vi et usu sacri ministerii cum in genere tum de singulis partibus eius, nunquam antehac typie impressus*, Basel, Peter Perna, 1562.

⁷¹ Zapewne chodzi tu o komentarz Wolfganga Musculus, *In epistolas apostoli Pauli, ad Galatas et Ephesios commentarii*, Basel, Johannes Herwagen, 1561. Autor (1497–1563) to teolog reformowany (zwinglianin) pochodzący z okolic Salzburga, pastor w Augsburgu (1531–1548). W następnych latach działający głównie w Bernie. Co do dyscypliny kościelnej pozostawał pod wpływem Bullingera, o czym korespondował z Kalwinem, a jego poglądy docierały m.in. do Polski; zob. J. Wayne Baker, *Musculus Wolfgang*, OER, 3, 1996, s. 103–104.

⁷² Wolfgang Musculus, *In divi Pauli epistolas ad Philippenses, Colossenses, Thessalonicenses ambas, et primam ad Timotheum, commentarii*, Basel, Johann Oporinus & hæredes Johanni Herwagen, 1565.

⁷³ Erasmus Sarcerius, *Methodus denuo iam correctæ ac purgatæ in præcipuis scripture divine locos* [– –], Basel, Bartholomæus Westheimer, 1539.

⁷⁴ Wolfgang Musculus, *In epistolam Pauli ad Romanos commentarii*, Basel, Johannes I Herwagen & Johannes II Herwagen, 1555 lub tegoż autora edycja z 1562 r. (Basel, Johannes II Herwagen).

⁷⁵ Idem, *In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas commentarii*, Basel, Johann Oporinus, 1566.

⁷⁶ *Opera Urbani Regii Latine edita. Cum eius vita ac præfatione Ernesti Regii*, Nürnberg, Johann vom Berg & Ulrich Neuber, 1562. Ernst to syn autora i wydawca jego dzieł.

⁷⁷ Druk niezidentyfikowany.

2. Oratio funebris Mauricii Ducis Saxo[niæ^a]⁷⁸ fl. 0/1,5
2. Oratio funebris Fabricii [con^b] Concilii Tridentini⁷⁹ fl. 0/2,5
P
2. Postilla Velleri 2 partes in octavo⁸⁰ fl. 1/6
2. Psalmus 26 Naogeorgi in octavo⁸¹ fl. 0/5,5
1. Procopius in Genes[is^a] in folio⁸² fl. 1/12
3. Psalterium Adami Siberi in octavo⁸³ fl. 0/10
2. Postilla Spang[enbergi^a] in octavo⁸⁴ fl. 1/24

⁷⁸ Balthasar Gütler, *Oratio funebris conventu solenni indicto anniversaria memoriae caussa, de [- -] Mauricio duce Saxonense, principe electore, habita Lipsie [- -] Anno Christi M. D. LXII*, b.m. i r. Autor (zm. 1616) to Ślązak, czynny w latach 1566–1599 doktor medycyny i od 1571 r. profesor filozofii uniwersytetu w Lipsku; por. K. C. K. Gretschel, *Die Universität Leipzig in der Vergangenheit und Gegenwart*, Dresden 1830, s. 213; *Zur Alltagsgeschichte der Philosophie in Leipzig*, hrsg. K.-D. Eichler, U. J. Schneider, Leipzig 2004 (Leipziger Schriften zur Philosophie, Bd. 18), s. 103; <https://thesaurus.cerl.org/record/cnp01123070> (18 XII 2017).

⁷⁹ Druk niezidentyfikowany.

⁸⁰ Hieronymus Weller von Molsdorf, *Postilla das ist Christliche kurtze und richtige Auflegungen der Sontags Episteln und Evangelien*, Nürnberg, Johann vom Berg & Ulrich Neuber, 1559. Autor (1499–1572) był teologiem blisko związanym z Lutrem i Melanchtonem, duchownym we Freibergu, superintendentem w elektoralacie Saksonii; por. G. Müller, *Weller von Molsdorf Hieronymus*, ADB, 44, 1898, s. 472–476.

⁸¹ Thomas Naogeorgus, *Epigrammata psalmi XXVI. Judica me Deus, etc. familiaris explanatio*, Basel, Johann Oporinus, 1562. Autor (1508–1563, znany także jako m.in. Kirchmaier, Neumeyer, Neubauer) to Bawarczyk, prokalwiński teolog, ewangelicki duchowny, pamphletista oraz nowołaciński poeta; por. H.-G. Roloff, *Naogeorg Thomas*, NDB, 18, 1997, s. 729; D. Fauth, *Kirchmeyer Thomas*, OER, 2, 1996, s. 378; C. Dietl, *Neo-Latin Humanist and Protestant Drama in Germany*, w: *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*, ed. J. Bloemendal, H. B. Norland, Leiden–Boston 2013 (Drama and Theatre in Early Modern Europe, vol. 3), s. 150–154.

⁸² Być może jest to bliżej niezany tekst Prokopa z Gazy (Procopius Gazæus, ok. 465–ok. 528), chrześcijańskiego egzegety, którego dzieła popularyzowano drukiem w XVI stuleciu; por. R. Sawa, *Prokop z Gazy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2012, kol. 465.

⁸³ Adam Siber, *Psalterii, seu carminum Davidicorum, libri V. Nunc primum in lucem editi*, Basel, Johann Oporinus, 1562 lub idem, *Psalterii, seu carminum Davidicorum, libri V. Catecheseos, seu pietatis puerilis, libri II. Bellariorum coelestium, seu de consolatione Christiana, liber I. Idyllia sacra. Poematum pars altera*, Basel, Johann Oporinus & hæredes Johann II Herwagen, 1565. Autor to saksoński humanista i pedagog; por. G. Müller, *Siber Adam*, ADB, 34, 1892, s. 125–130.

⁸⁴ Johann Spangenberg, *Postilla Deusch. Für die jungen Christen knaben und meidlein inn fragstücke verfaßet vom Advent bis auff Ostern. Mit einer vorrhede*,

- s. 1107 1. Petrus Martyr ad Romanos in octavo⁸⁵ fl. 0/28
 1. Pastorale Heningii in octavo⁸⁶ fl. 0/4
 1. Phillippi Melanchthonis ad Corinthos⁸⁷ in octavo fl. 0/5
 2. Palladius in quinque libros Mosi⁸⁸ in octavo fl. 0/16
 2. Postilla Palladii⁸⁹ in octavo fl. 0/10
 2. Petrus Martyr de votiis et celibatu⁹⁰ fl. 0/17

Wittenberg, Georg Rhau, 1543 lub jedno z wielu późniejszych niemieckich wydań Postylli. Ze stosunkowo mniej licznych edycji łacińskich najbliższa chronologicznie powstaniu analizowanego źródła jest *Postilla. Evangelia et epistola, quae consueto more dominicis et festis diebus, per totius anni circulum in ecclesiis Dei proponuntur* [– –], Frankfurt am Main, hæredes Christiani Egenolff, 1570. Autor (1484–1550) to pedagog, kompozytor oraz teolog i kaznodzieja luterński, pastor w Nordhausen w Turynгии; zob. T. Kaufmann, *Spangenberg Johann*, NDB, 24, 2010, s. 622–623.

⁸⁵ Pietro Martire Vermigli, *In epistolam Pauli ad Romanos commentarii*, Basel, Peter Perna, 1558; Zurich, Andreas Geßner & Hans Jakob Geßner, 1559 oraz trzy kolejne wydania tego dzieła, z których najbliższe powstaniu interesującego nas źródła ogłosił Peter Perna w Bazylei w 1570 r. Autor (1499–1562) to florenetyński humanista i teolog ewangelicko-reformowany, po 1542 r. działający m.in. w Bazylei, Anglii i Zurychu. W 1556 i 1560 r. występował do przedstawicieli polskich zborów reformowanych przeciw nauce Stankara; por. M. V. Anderson, *Vermigli Peter Martyr*, OER, 4, 1996, s. 229–231; J. Zuidema, *Peter Martyr Vermigli (1499–1562) and the Outward Instruments of Divine Grace*, Göttingen 2008 (Reformed Historical Theology, vol. 4).

⁸⁶ Druk bliżej nieznaną. Autor to być może zm. w 1563 r. teolog luterński Friedrich Henninges; zob. [?] Krause, *Henninges Friedrich*, ADB, 11, 1880, s. 778.

⁸⁷ Philipp Melanchthon, *Brevis et utilis commentarius in priorem epistolam Pauli ad Corinthios* [– –], Wittenberg, Johann Krafft & Konrad Rühel, 1561.

⁸⁸ Peder Palladius, *Librorum Mosi, qui sunt fons doctrinae ecclesiae, explicatio brevis et ad usum piorum accommodata* [– –], Wittenberg, Johann Krafft, 1559. Autor (1503–1560) to luterński teolog, reformator i superintendent Zelandii w Danii; H. F. Rørdam, *Palladius Peder*, w: *Dansk biografisk lexikon*, vol. 12, ed. C. F. Bricka, Kjøbenhavn 1898, s. 517–523; T. R. Skarsten, *Palladius Peder*, OER, 3, 1996, s. 199–200.

⁸⁹ Mowa tu o egzemplarzu jednego z ośmiu wydań – od *Isagoge ad libros propheticos et apostolicos*, Wittenberg, hæredum Petri Seitz, 1557, do Wittenberg, Johann Krafft & Samuel Selfisch, 1568.

⁹⁰ Według wszelkiego prawdopodobieństwa inwentaryzatorzy odnotowali druk, którego autor to Pietro Martire Vermigli, *Defensio D. Petri Martyris Vermiglii Florentini divinarum literarum in schola Tigurina professoris, ad Riccardi Smythaei Angli, olim theologiae professoris Oxoniensis duos libellos de celibatu sacerdotum et votis monasticis* [– –], Basel, Peter Perna, 1559. Do ślubów zakonnych i celibatu teolog ten nawiązywał jednak też w swych późniejszych komentarzach, głównie w *In primum librum Mosis, qui vulgo Genesis dicitur, commentarii*, Zürich,

Q

2. *Questio cum Luth[ero^a]*⁹¹ in octavo fl. 0/19

R

5. *Responsio Phillippi Melanchthonis ad Bavar[os^a]*⁹² fl. 0/14

1. *Rivii Opuscula*⁹³ in octavo fl. 0/5

2. *Responsio Simleri contra Stanca[rum^a]*⁹⁴ fl. 0/15

1. *Regula vitæ Chitrei*⁹⁵ in octavo fl. 0/4

Christoph Froschauer, 1569; zob. J. Zuidema, *Peter Martyr. Protestant Monk?*, „Reformation & Renaissance Review”, 13, 2011, s. 373–386. O dyskusji nad tymi zagadnieniami informują także *Loci communes* Vermigliego, które jednak ogłaszane były drukiem po 1570 r.; zob. A.-S. Goeing, *The Changing Dynamics of Scholarly Information Management in Post-Reformation Zurich*, Leiden–Boston 2017 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 56), s. 218–219.

⁹¹ Johannes Cochläus (Dobneck lub Dobeneck), *Colloquium Cochlei cum Luthero, Wormatia olim habitum*, Mainz, Franz Behem, 1540. Autor (1479–1552) to frankoński humanista, duchowny katolicki, przeciwnik Lutra i protestantyzmu; zob. H. Grimm, *Cochläus Johannes*, NDB, 3, 1957, s. 304–306; R. Keen, *Cochläus Johannes*, OER, 1, 1996, s. 369–371.

⁹² Philipp Melanchthon, *Responsiones ad impios articulos Bavarice inquisitionis, in quibus simul explicantur præcipuæ controversiæ horum temporum*, Wittenberg, Clemens Schleich & Anton Schöne, 1569. Nadto sześć wcześniejszych łacińskich edycji, począwszy od 1558 r., oraz wydanie niemieckie z 1560 r. O okolicznościach i celach powstania tego traktatu zob. R. Kolb, *Melanchthon's Doctrinal Last Will and Testament. The Responsiones ad articulos Bavarice inquisitionis as his Final Confession of Faith*, w: I. Dingel, R. Kolb, N. Kuroпка, T. J. Wengert, *Philip Melanchthon. Theologian in Classroom. Confession, and Controversy*, Göttingen–Bristol (CT) 2012 (Refo 500 Academic Studies, 7), s. 141–160.

⁹³ Johannes Rivius, *Libellus de ratione docendi. Addita sunt et alia eiusdem argumenti opuscula, omnibus tam magistris quam discipulis lectu utilissima*, Augsburg, Philipp Ulhart, 1560. O metodzie nauczania przedstawionej w wymienionym tu druku zob. K. Viiding, *Res magni tædii, gloriæ nullius. Zur Komposition, Funktion und Verwendung der handschriftlichen Sentenzen- und Sprichwörtersammlungen*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Uppsala 2009)*, vol. 1, ed. A. Steiner-Weber et al., Leiden–Boston 2012 (Acta Conventus Neo-Latini, vol. 14), s. 145.

⁹⁴ Josias Simmler, *Responsio ad maledicum Francisci Stancari Mantuani librum adversus Tigurinæ ecclesiæ ministros de Trinitate et mediatore Domino nostro Iesu Christo*, Zürich, Christoph Froschauer, 1563. Autor (1530–1576) to szwajcarski teolog reformowany związany z Heinrichem Bullingerem. Po 1559 r. wspierał rozwój studiów nad Biblią i Tradycją w zurychskim Carolinum; H. U. Bächtold, *Simmler Josias*, NDB, 24, 2010, s. 420–421; R. C. Walton, *Zurich*, OER, 4, 1996, s. 314–315.

⁹⁵ Być może chodzi tu o dzieło *Catechesis in academia Rostochiana ex prælectionibus Davidis Chytræi collecta*, Wittenberg, Johann Krafft, 1554. Nie sposób też wykluczyć jednego z późniejszych 25 wydań, od 1566 r. na ogół jako *Catechesis*

S

1. Scripta ac logos ^aViteberg[ensium] profes[sorum]^a ⁹⁶ fl. 0/13
4. Syngramma Brentii⁹⁷ in octavo fl. 0/5,5
5. Sententia ex scriptis Vesph[alii^a]⁹⁸ in octavo fl. 0/8
12. Scholia in binas Pauli litteras⁹⁹ fl. 0/12
1. Sexta Centuria Magdeburgensis¹⁰⁰ in folio fl. 1/15
1. Stergelius in Genesis¹⁰¹ in octavo fl. 0/7,5

recens recognita. Wersja chronologicznie najbliższa powstaniu interesującego nas źródła ogłoszona została w 1569 r. w drukarni Kraffta.

⁹⁶ Druk niezidentyfikowany.

⁹⁷ Johannes Brenz, *Syngramma clarissimorum, qui Hale Svevorum convenerunt virorum, super verbis Cœnae Dominica, et pium et eruditum, ad Johannem Ecolampadium, Basiliensem ecclesiasten[sem]*, Wittenberg, Josef Klug, 1526, oraz toż w tym samym roku w Augsburgu u Simprechta Ruffa. W tym samym roku drukarnię Kluga opuściła także niemieckojęzyczna wersja. USTC zna także wznowienia w 1556 r. (Norymberga, Gabriel Hain) oraz w 1561 r. we Frankfurcie nad Menem w oficynie Petera Braubacha.

⁹⁸ Joachim Westphal, *Sententia de Cœna Domini* [– –], Nürnberg, Johann vom Berg & Ulrich Neuber, 1557. Autor (1510 lub 1511–1574) to teolog gnezjoluterński, urodzony i czynny (1541–1574) w Hamburgu, superintendent tamże od 1571 r., uczestnik ówczesnych sporów dotyczących m.in. Wieczerzy Pańskiej, przeciwnik m.in. Jana Łaskiego; por. *Westphal Joachim*, ADB, 42, 1897, s. 198–201; D. Visser, *Westphal Joachim*, OER, 4, 1996, s. 268. O poglądach Westphala i głównych elementach tej polemiki zob. szerzej I. Dingel, *Calvin in the Context of Lutheran Consolidation*, „Reformation & Renaissance Review”, 12, 2010, s. 155–187.

⁹⁹ Pietro Paolo Vergerio, *Scholia in binas Pauli papæ huius nominis IIII litteras* [– –], Königsberg, Hans Daubmann, 1556. Autor (1498–1565) to włoski humanista i prawnik, papieski dyplomata, a po konwersji z katolicyzmu w 1549 r. w służbie Krzysztofa Wirtemberskiego, propagator idei reformacyjnych m.in. w Polsce; por. A. Jacobson Schutte, *Vergerio Pier Paolo*, OER, 4, 1996, s. 228–229.

¹⁰⁰ Matthias Flacius, Matthæus Richter, Johann Wigand, *Sexta centuria ecclesiastica historiae, continens descriptionem amplissimarum rerum in regno Christi, quæ sexto post eius nativitatem seculo acciderunt* [– –], Basel, Johann Oporinus, 1562; Matthias Richter (Judex, 1528–1564) to ortodoksyjny luteranin, współpracownik Johanna Wiganda w Magdeburgu i Wismarze. Johann Wigand (1523–1587) to pochodzący z Saksonii-Anhaltu teolog luterński i botanik, od 1553 r. superintendent w Magdeburgu. W latach 1560–1573 związany był z uniwersytetem w Jenie, a następnie działał w Prusach Książęcych, od 1575 r. jako biskup Pomezanii; por. H. Junghans, *Judex Matthias*, NDB, 10, 1974, s. 639; W. R. Russell, *Wigand Johann*, OER, 4, 1996, s. 272–273.

¹⁰¹ Autor to być może filipista Victorin Strigel; zob. E. Koch, *Victorin Strigel (1524–1569); von Jena nach Heidelberg*, w: *Melanchthon und seinen Schülern*, hrsg. H. Scheible, Wiesbaden 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 73), s. 391–404.

1. Sententiæ sacræ et apostolicæ¹⁰² in octavo fl. 0/7
 2. Sylvula sententiarum Lutheri et Melanchthonis¹⁰³ fl. 0/18
- T
1. Tabula super quattuor libros Senten[tiarum^a]¹⁰⁴ fl. 2/0
 1. Thesaurus articulorum Lut[heri^a]¹⁰⁵ fl. 1/25
 1. Tropi Vesteimeri¹⁰⁶ in quarto fl. 0/28
 3. Tremellius in Hosiani¹⁰⁷ in octavo fl. 1/10

¹⁰² Hiob Magdeburg, *Γνώμαι ἁγίαι καὶ ἀποστολικαί. Sententiæ sacræ et apostolicæ, sanctorum Pauli, Petri, Joannis, etc. Græcè et Latinè, in locos communes collectæ: una cum catechesi D. Martini Lutheri*, Basel, Johann Oporinus, 1562. Autor (1518–1595) to pochodzący z Saksonii teolog luterński, pedagog i kartograf; por. J. Franck, *Magdeburg Hiob*, ADB, 20, 1884, s. 51–53.

¹⁰³ Nikolaus Erich, *Joachim Camerarius, Sylvula sententiarum, exemplorum, historiarum, allegoriarum, similitudinum, facetiarum, partim ex D. Martini Lutheri ac Philippi Melanchthonis cum privatis tum publicis relationibus* [– –], Frankfurt am Main, Peter Schmidt, Sigmund Feyerabend, 1566.

¹⁰⁴ Jest to jeden z licznie ogłaszanych drukiem w XV–XVI w. komentarzy do *Libri quattuor sententiarum* Piotra Lombarda, który to zbiór był podstawowym przedtrydenckim podręcznikiem teologii katolickiej; zob. *Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard. Current Research*, vol. 1, ed. G.R. Evans, vol. 2, 3, ed. P. W. Rosemann, Leiden–Boston 2011–2015.

¹⁰⁵ Timotheus Kirchner, *Thesaurus: explicacionum omnium articulorum ac capitum doctrine Christianæ, que hac atate controversa sunt, ex D. Martini Lutheri operibus iam recens collectus* [– –], Frankfurt am Main, Sigmund Feyerabend & Thomas Rebart, 1566. Autor (1533–1587) to luterński duchowny i teolog, wicerektor uniwersytetu w Helmstedt, w księstwie Brunszwik-Wolfenbüttel. Osiedlony w Erfurcie, zaangażował się w obronę Formuły zgody, a po 1583 r. sprawował urząd superintendenta Weimaru, gdzie zmarł; zob. I. Mager, *Kirchner Timotheus*, NDB, 11, 1977, s. 664.

¹⁰⁶ Bartholomäus Westheimer, *Tropi insigniores Veteris atque Novi Testamenti*, Basel, Thomas Wolff, 1527. Nadto wznowienie w tejże typografii w 1528 r. oraz edycja kolońska z 1527 r. Autor (1499–ok. 1567) to protestancki teolog i pastor, od około 1527 r. osiadł w Bazylei, gdzie m.in. w latach 1536–1547 prowadził drukarnię. Poprzez studia nad Biblią i dziełami Ojców Kościoła starał się dowieść zgodności postulatów reformatorów z tradycją wczesnochrześcijańską. Jego piśmiennictwo przybliża G. M. Juhász, *Translating Resurrection. The Debate between William Tyndale and George Joye in its Historical and Theological Context*, Leiden–Boston 2014 (Studies in the History of Christian Traditions, vol. 165), s. 234–240.

¹⁰⁷ Immanuel Tremellius, *In Hoseam prophetam interpretatio et enarratio* [– –], [Genève], Nicolas Barbier & Thomas Courteau, 1563. Autor (1510–1580) to hebraista, tłumacz Biblii i teolog ewangelicko-reformowany; zob. K. Austin, *A Wandering Jew in the Service of Reform. Immanuel Tremellius and International Calvinism*, „Dimensioni e problemi della ricerca storica”, 2, 2010, s. 137–149; idem, *From Judaism to Calvinism. The Life and Writings of Immanuel Tremellius*

V

1. Vellerus in Samuelem¹⁰⁸ in folio fl. 0/15
2. Ultima admonitio ^aCal[vini] ad Vesp[alum]^a ¹⁰⁹ fl. 0/17
2. Vigandus de homine¹¹⁰ in octavo fl. 0/2
6. Vita Christi Camerarii¹¹¹ in octavo fl. 0/24
4. Unio dissidentium Bodii¹¹² in octavo fl. 1/10

(c. 1510–1580), Abingdon–New York 2016 (St Andrews Studies in Reformation History).

- ¹⁰⁸ Hieronymus Weller, *Samuelis liber primus, annotationibus piis iuxta ac eruditus explicatus*, Frankfurt am Main, Peter Braubach, 1555 lub tegoż autora *Samuelis liber secundus, annotationibus piis iuxta ac eruditus explicatus*, ogłoszone w tej samej typografii w kolejnym roku.
- ¹⁰⁹ Jean Calvin, *Ultima admonitio ad Westphalum*, [Genève], Jean Crespin, 1557. O polemice Kalwina z Joachimem Westphalem, gnezjoluterańskim ministrem w Hamburgu, wokół *Consensus Tigurinus* zob. W. de Greef, *The Writings of John Calvin, Expanded Edition. An Introductory Guide*, transl. L. D. Bierma, Louisville–London 2008, s. 178–181. O autorze (1509–1564) zob. m.in. S. Piwko, *Jan Kalwin. Życie i dzieło*, Warszawa 1995; W. Mincer, *Jan Kalwin w Polsce. Bibliografia*, Toruń 2000; *The Cambridge Companion to John Calvin*, ed. D. K. McKim, Cambridge–New York 2004 (Cambridge Companions to Religion).
- ¹¹⁰ Johannes Wigand, *Propositiones de homine. De quibus disputabitur in academia Ienensi tempore et loco*, Jena, Donat Richtzenhan, 1570. Trudno jednak definitywnie wykluczyć, że inwentaryzatorzy mieli w rękach egzemplarz Γνωθί σεαυτόν. *Hoc est, de homine integro. Corrupto. Renato. Glorificato* [– –] tegoż autora. Dzieło to Peter Braubach ogłosił we Frankfurcie nad Menem w 1562 r. i wznowił w roku następnym.
- ¹¹¹ Joachim Camerarius, *Exposita historia de Christi Jesu ad mortem pro genere humano accensione expositio eorum, quæ de apostolis Jesu Christi singillatim commemorari posse recte et utiliter visa sunt historie Jesu Christi, filii Dei nati in terra matre sanctiss* [– –], Leipzig, Ernst Vögelin, 1566.
- ¹¹² Hermann Bodius, *Unio dissidentium in Sacra Litteris locorum*, Köln [=Antwerp?] 1527. Opis ten przytoczono za: J. Le Long, *Bibliotheca sacra in binos syllabos distincta*, t. 1, Parisiis, F. Montalant, 1723, s. 642, Österreichische Nationalbibliothek, sygn. 396.979-D. Długa dyskusja wokół problemu, kto jest kompilatorem wymienionej tu kolekcji wypisów z Biblii oraz dzieł Ojców Kościoła, a także o rzeczywistym miejscu druku, nie doprowadziła do jednoznacznych ustaleń. O jej przebiegu i rezultatach zob. przede wszystkim: R. Peters, *Who Compiled the Sixteenth-Century Patristic Handbook Unio Dissidentium?*, „Studies in Church History”, 2, 1965, s. 237–250; F. Higman, *A Heretic's Library. The Drilhon Inventory, 1545*, w: *Book Production and Letters in the Western European Renaissance. Essays in Honour of Conor Faby*, ed. A. L. Lepschy, J. Took, D. E. Rhodes, London 1986 (Publications of the Modern Humanities Research Association, vol. 12), s. 198. Między 1527 a 1566 r. *Unio dissidentium* publikowano przynajmniej 22 razy; zob. A. N. S. Lane, *John Calvin. Student of*

s. 1108 1. Vita Philippii in octavo per Camerarium¹¹³ fl. 0/11

Item cingulus argenteus fl.18

In toto summa fl. 86/00

Contumatio

Albertus Nicz, aromatarius, tanquam plenipotens Jacobi Konopnicza, consulis Lublinensis, non paruit Stanislao Murmelio ad percipiendum pignora debita; per ipsum Stanislauum ipsius principalis retento nonparitio aestimabat 100 fl 30 gr computas ullatus per Stanislauum Klodni, præconem.

the Church Fathers, Grand Rapids (MI) 1999, s. 132, dla którego autorem jest bliżej nieznany Bodius. USTC wymienia dziewięć anonimowych wydań z lat 1526–1551, włączając te, których egzemplarze nie przetrwały do dziś. Autorzy katalogu wskazują jako autora tych anonimowych edycji w jednym przypadku Bodego, w pozostałych zaś – Martina Bucera i należy to uznać za jedną z propozycji rozwiązania kwestii autorstwa. Możliwość taką odrzucają natomiast wydawcy NDB, którzy pośród licznych pseudonimów Bucera nie wykazują nazwiska Bode (Bodius). Także I. Backus (idem, *Patristics*, OER, 3, 1996, s. 225) przypisuje autorstwo Bodemu. USTC wymienia nadto dwanaście wydań z lat 1531–1641, których autorem (lub współautorem) jest wymieniony na karcie tytułowej Hermann Bode. Z zamieszczonych tam informacji wynika, że wydanie chronologicznie najbliższe analizowanemu tu inwentarzowi ukazało się w Bazylei w 1557 r. u Mikołaja Brylingera.

¹¹³ Joachim Camerarius, *De Philippi Melanchthonis ortu, totius vite curriculo et morte* [– –], Leipzig, Ernst Vögelin, 1566.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, *Acta officialia*, sygn. 99
Archiwum Narodowe w Krakowie, Akta miasta Krakowa, sygn. 19, 181,
183, 175–191
Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum miasta Lublina, sygn. 10, 151

Źródła drukowane i wydawnictwa źródłowe

- Catalogus universalis librorum in Bibliotheca Bodleiana omnium librorum, linguarum et scientiarum genere refertissima sic compositus*, Oxoniae, Iohannes Lichfield & Iacobus Short, 1620 [Google Books]
Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum, ed. J. Ptaśnik, Leopoli 1922 (Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum, vol. 1)
Inwentarz rzeczy introligatora krakowskiego Macieja Przywilckiego z r. 1587, wyd. A. Chmiel, „Silva Rerum”, 4, 1928, s. 175–180
Krakowskie księgozbiory lekarskie z XVI wieku, wyd. J. Lachs, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, 13, 1914, s. 328–412
Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1572, wyd. A. Kielbicka, Z. Wojas, Kraków 1993 (Fontes Cracovienses, t. 1)
J. Le Long, *Bibliotheca sacra in binos syllabos distincta*, t. 1, Parisiis, F. Montalant, 1723, s. 642, Österreichische Nationalbibliothek, sygn. 396.979-D [Google Books]
Materyaly do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce, t. 2: *Biblioteki prywatne w 16 w.*, wyd. A. Benis, Kraków 1891

Opracowania

- Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 1–44, Berlin 1875–1898, <https://www.deutsche-biographie.de>
Architect of Reformation. An Introduction to Heinrich Bullinger, 1504–1575, ed. B. Gordon, E. Campi, Grand Rapids (MI) 2004 (Texts and Studies in Reformation and Post-Reformation Thought)
K. Austin, *From Judaism to Calvinism. The Life and Writings of Immanuel Tremellius (c. 1510–1580)*, Abingdon–New York 2016 (St Andrews Studies in Reformation History)
K. Austin, *A Wandering Jew in the Service of Reform. Immanuel Tremellius and International Calvinism*, „Dimensioni e problemi della ricerca storica”, 2, 2010, s. 137–149
I. Backus, *Life Writing in Reformation Europe. Lives of Reformers by Friends, Disciples and Foes*, Aldershot–Burlington 2008 (St. Andrews Studies in Reformation History)
A. Bartmuß, *Die Loci communes Manlii. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte und Rezeption der Exempla Melanchthons*, w: *Philipp Melanchthon*.

- Lehrer Deutschlands, Reformator Europas*, hrsg. I. Dingel, A. Kohnle, Leipzig 2011 (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie, Bd. 13), s. 163–176
- H. Barycz, *Z epoki Renesansu, Reformacji i Baroku. Prądy – idee – ludzie – książki*, Warszawa 1971
- J. Bieniarzówna, K. B. Kubisz, *400 lat Reformacji pod Wawelem*, Warszawa 1958
- The Book of Concord. The Confessions of the Evangelical Lutheran Church*, ed. R. Kolb, T. J. Wengert, Minneapolis 2000
- J.-P. Bouhot, *Ratramne de Corbie. Histoire littéraire et controverses doctrinales*, Paris 1976
- P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997
- W. Budka, *Biblioteka Decjuszów*, „Silva Rerum”, 4, 1928, s. 110–126
- J. M. de Bujanda, współpr. R. Davignon, E. Stanek, *Index de L'Inquisition espagnole 1551, 1554, 1559*, Sherbrooke 1984 (Index des livres interdits, vol. 5)
- A. N. Burnett, *The Evolution of the Lutheran Pastors' Manual in the Sixteenth Century*, „Church History”, 73, 2004, s. 536–565
- M. J. Cable, “Cum essem in Constantie...”. *Raffaele Fulgosio and the Council of Constance 1414–1415*, Leiden–Boston 2015 (Medieval Law and Its Practice, vol. 19)
- S. Calkins, *Tostado Alphonso*, w: *The Late Medieval Age of Crisis and Renewal, 1300–1500. A Bibliographical Dictionary*, ed. C. J. Drees, Westport–London 2001, s. 465–466
- The Cambridge Companion to John Calvin*, ed. D. K. McKim, Cambridge–New York 2004 (Cambridge Companions to Religion)
- L. Cantamessa, *Astrologia. Opere a stampa (1472–1900)*, vol. 2, Firenze 2007 (Biblioteca di bibliografia italiana, vol. 187)
- A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. H. J. Selderhuis, Leiden–Boston 2013 (Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 40)
- O. Czaika, *David Chyträus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, Helsinki 2002 (Luther-Agricola-Seura: Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft, Bd. 51)
- M. Czeszewski, *Jan Mureliusz*, w: *Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny*, red. M. Bańko, M. Majdak, M. Czeszewski, <http://www.leksykografia.uw.edu.pl>
- Dansk biografisk lexikon*, vol. 1–19, ed. C. F. Bricka, Kjøbenhavn 1887–1904
- A. G. Dickens, *Reformation Studies*, London 1982 (History Series, vol. 9)
- C. Dietl, *Neo-Latin Humanist and Protestant Drama in Germany*, w: *Neo-Latin Drama and Theatre in Early Modern Europe*, ed. J. Bloemendal, H. B. Norland, Leiden–Boston 2013 (Drama and Theatre in Early Modern Europe, vol. 3)

- I. Dingel, *Calvin in the Context of Lutheran Consolidation*, „Reformation & Renaissance Review”, 12, 2010, s. 155–187
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 3, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, oprac. K. Korotajowa i in., red. K. Korotajowa, J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001
- Eitzen Paul von, w: *Controversia et Confessio Digital*, hrsg. I. Dingel, <http://www.controversia-et-confessio.de/id/d6834a5d-96e3-41e1-b9db-0dc11c209586> (18 XI 2017)
- Encyklopedia katolicka*, t. 2, 16, 19, red. F. Grylewicz et al., t. 5, red. L. Bienkowski i in., Lublin 1995, 2012, 2013, 1989
- E. Evenden, T. S. Freeman, *Religion and the Book in Early Modern England. The Making of Foxe's Book of Martyrs*, Cambridge 2011
- J. D. Fudge, *Commerce and Print in the Early Reformation*, Leiden–Boston 2007 (The Northern World, vol. 28)
- A.-S. Goeing, *The Changing Dynamics of Scholarly Information Management in Post-Reformation Zurich*, Leiden–Boston 2017 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 56)
- G. B. Graybill, *The Honeycomb Scroll. Philipp Melanchthon at the Dawn of the Reformation*, Minneapolis 2015
- W. de Greef, *The Writings of John Calvin, Expanded Edition. An Introductory Guide*, transl. L. D. Bierma, Louisville–London 2008
- M. Greschat, *Martin Bucer. A Reformer and his Times*, transl. S. E. Buckwalter, Louisville 2004
- K. C. K. Gretschel, *Die Universität Leipzig in der Vergangenheit und Gegenwart*, Dresden 1830
- W. Gruszczyński, *Dwa najstarsze drukowane słowniki polskie w wydaniu faksymilowym*, w: [Francisci Mymeri] *Dictionarium trium linguarum*, Kraków 1997 (Biblioteka Tradycji Literackich, nr 13 A)
- Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. R. Gustaw, Poznań 1971
- M. Hanusiewicz-Lavallee, *W stronę Albionu. Studia z dziejów polsko-brytyjskich związków literackich w dobie wczesnonowożytnej*, Lublin 2017
- F. Higman, *A Heretic's Library. The Drilhon Inventory, 1545*, w: *Book Production and Letters in the Western European Renaissance. Essays in Honour of Conor Fahy*, ed. A. L. Lepschy, J. Took, D. E. Rhodes, London 1986 (Publications of the Modern Humanities Research Association, vol. 12), s. 184–208
- L. Ilić, M. S. Springer, E. Szegedi, *Protestant Reformers. Johannes Honterus, Primus Truber, and Johannes a Lasco*, w: *A Companion to the Reformation in Central Europe*, ed. H. Louthan, G. Murdock, Leiden–Boston 2015 (Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 61), s. 144–169
- M. Jaglarz, *Księgarstwo krakowskie XVI wieku*, Kraków 2004 (Biblioteka Krakowska, t. 147)

- A. Januszek-Sieradzka, *W co wierzył król Zygmunt August?*, w: *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. W. Kowalski, B. Wojciechowska, Kielce 2013, s. 277–290
- M. Jarczykowa, *Radziwiłłowie birzańscy i nieświescy wobec ksiązek w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Zarys problematyki*, w: *Badania księgozbiorów Radziwiłłów*, [red. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew], Warszawa 1995, s. 15–34
- G. M. Juhász, *Translating Resurrection. The Debate between William Tyndale and George Joye in its Historical and Theological Context*, Leiden–Boston 2014 (Studies in the History of Christian Traditions, vol. 165)
- A. Kawecka-Gryczowa, *Murmeliusz Stanisław*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983
- A. Kawecka-Gryczowa, *Murmeliusz Stanisław*, w: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, Wrocław 1959
- J. Kiliańczyk-Zięba, *In Search of Lost Fortuna. Reconstructing the Publishing History of the Polish Book of Fortune-Telling*, w: *Lost Books. Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*, ed. F. Bruni, A. Pettegree, Leiden–Boston 2016 (Library of the Written Word, vol. 46; The Handpress World, vol. 34), s. 120–143
- E. Koch, *Victorin Strigel (1524–1569); von Jena nach Heidelberg*, w: *Melanchthon und seinen Schülern*, hrsg. H. Scheible, Wiesbaden 1997 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 73), s. 391–404
- R. Kolb, *Melanchthon's Doctrinal Last Will and Testament. The Responsiones ad articulos Bavaricæ inquisitionis as his Final Confession of Faith*, w: I. Dingel, R. Kolb, N. Kuroпка, T. J. Wengert, *Philip Melanchthon. Theologian in Classroom. Confession, and Controversy*, Göttingen–Bristol (CT) 2012 (Refo 500 Academic Studies, 7), s. 141–160
- H. Kowalska, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560*, Warszawa 1999
- H. Kowalska, *Wpływ Jana Łaskiego na kształtowanie się reformacyjnego Kościoła w Małopolsce*, w: *Jan Łaski 1499–1560. W pięćsetlecie urodzin*, red. W. Krieseisen, P. Salwa, Warszawa 2001, s. 15–26
- W. Kowalski, *Eschatologiczne poglądy mieszkańców Krakowa doby reformacji*, „Nasza Przeszłość”, 109, 2008, s. 5–35
- W. Kowalski, *Reformation and Cracow Society, ca. 1517–1637. Social Structures and Ethnicities*, „Documenta Pragensia Monographia”, 33, 2019, nr 2 (w druku)
- J. Kracik, *Przeciw reformacji*, w: *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków 2000, s. 169–303

- W. Kriegseisen, *Książka i biblioteki w kulturze ewangelików polskich w XVII i XVIII w.*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, t. 13: *Kolekcje wyznaniowe*, red. B. Bieńkowska, Warszawa 1992, s. 5–40
- W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010
- A. Kucharska, S. Sarzyńska, S. Zuziak, *Prolegomena do badań nad „Katechizmem brzeskim” w świetle początków brzeskiej drukarni*, „Tematy i Konteksty”, 6, 2016, s. 73–82
- S. Kunkler, *Zwischen Humanismus und Reformation. Der Humanist Joachim Camerarius (1500–1574) im Wechselspiel von pädagogischem Pathos und theologischem Ethos*, Hildesheim–New York 2000 (Theologische Texte und Studien, Bd. 8)
- A. N. S. Lane, *John Calvin. Student of the Church Fathers*, Grand Rapids (MI) 1999
- S. Limbach, *Advertising Medical Studies in Sixteenth-Century Basel: Function and Use of Academic Disputations*, w: *Broadsheets. Single-sheet Publishing in the First Age of Print*, ed. A. Pettegree, Leiden–Boston 2017 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 60), s. 376–398
- I. Maclean, *Learning and the Market Place. Essays in the History of the Early Modern Book*, Leiden–Boston 2009 (Library of the Written Word – The Handpress World, vol. 9)
- J. T. Maciuszko, *Mikołaj Rej, zapomniany teolog ewangelicki z XVI w.*, Warszawa 2002
- K. McDonnell, *John Calvin, the Church and the Eucharist*, Princeton 1967
- Mediaeval Commentaries on the Sentences of Peter Lombard. Current Research*, vol. 1, ed. G. R. Evans, vol. 2, 3, ed. P. W. Rosemann, Leiden–Boston 2011–2015
- W. Mincer, *Jan Kalwin w Polsce. Bibliografia*, Toruń 2000
- J. Misiurek, *Chrystologia braci polskich. Okres przedsocyniański*, Lublin 1983
- Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1–24, 1953–2010, <https://www.deutschebiographie.de>
- N. Nowakowska, *King Sigismund and Martin Luther. The Reformation before Confessionalization*, Oxford–New York 2018
- A. Nowicka-Jezowa, *Związki umysłowe Mazowsza i Mazowszan z Krakowem w dobie Renesansu*, w: *Cracovia litterarum. Kultura umysłowa i literacka Krakowa i Matopolski w dobie Renesansu*, red. T. Ulewicz, Wrocław 1991, s. 543–575
- J. Olson, *The Mission to France. Nicolas Des Gallars’ Interaction with John Calvin, Gaspard de Coligny, and Edmund Grindal, Bishop of London*, w: *Calvinus, clarissimus theologus. Papers of the Tenth International Congress on Calvin Research*, ed. H. J. Selderhuis, Göttingen–Oakville (CT) 2012, s. 344–357

- O. K. Olson, *Matthias Flacius and the Survival of Luther's Reform*, Wiesbaden 2002 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 20)
- The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, vol. 1–4, ed. H. J. Hillerbrand, New York–Oxford 1996, <http://www.oxfordreference.com>
- L. Palmer Wandel, *Reading Catechisms, Teaching Religion*, Leiden–Boston 2016 (Brill's Studies in Intellectual History, vol. 250; Brill's Studies on Art, Art History, and Intellectual History, vol. 11)
- R. Peters, *Who Compiled the Sixteenth-Century Patristic Handbook Unio Dissidentium?*, „Studies in Church History”, 2, 1965, s. 237–250
- L. D. Peterson, *Johann Pfeffinger's Treatises of 1550 in Defense of Adiaphora. 'High Church' Lutheranism and Confessionalization in Albertine Saxony, w: Confessionalization in Europe, 1555–1700. Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*, ed. J. M. Headley, H. J. Hillerbrand, A. J. Papalas, Aldershot–Burlington 2004, s. 91–106
- B. Petrišak, *Pisarze miejsy lwowscy jako testatorzy i spadkobiercy od XIV do pierwszej połowy XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 61, 2013, s. 295–304
- Y. Petry, *Gender, Kabbalah and the Reformation. The Mystical Theology of Guillaume Postel (1510–1581)*, Leiden–Boston 2004 (Studies in Medieval and Reformation Thought, vol. 98)
- A. Pettegree, *The Book in the Renaissance*, New Haven 2011
- A. Pettegree, *Reformation and the Culture of Persuasion*, Cambridge 2007
- S. Piwko, *Frycza Modrzewskiego program reformy państwa i Kościoła*, Warszawa 1979 (Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultae Speculantia, t. 9)
- S. Piwko, *Jan Kalwin. Życie i dzieło*, Warszawa 1995
- The Post-Reformation Digital Library, <http://www.prdll.org>
- M. Ptaszyński, *Reformacja w Polsce a dziedzictwo Erazma z Rotterdamu*, Warszawa 2018
- J. Ptaśnik, *Drukarze różnowiercy w Krakowie wieku XVI*, „Reformacja w Polsce”, 1, 1921, s. 181–188
- J. Ptaśnik, *Księgarze różnowiercy w Krakowie w XVI wieku*, „Reformacja w Polsce”, 1, 1921, s. 43–50
- J. Puchalski, *Przegląd badań nad historią bibliotek i bibliotekarstwa w Polsce z lat 1945–2015*, „Roczniki Biblioteczne”, 60, 2016, s. 97–139
- R. K. Rittgers, *The Reformation of Suffering. Pastoral Theology and Lay Piety in Late Medieval and Early Modern Germany*, Oxford 2012 (Oxford Studies in Historical Theology)
- E. Różycki, *Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku*, Katowice 2001
- A. Russell, *The Colloquy of Poissy, François Baudouin and English Protestant Identity, 1561–1563*, „Journal of Ecclesiastical History”, 65, 2014, s. 551–579

- Sarcerius Erasmus*, w: *Sarcerius Erasmus*, w: *Controversia et Confessio Digital*, hrsg. I. Dingel, <http://www.controversia-et-confessio.de/id/f62ca070-0b86-41e8-901b-c9b0f5ba569c> (18 XI 2017)
- A. Sołtan, *Handel książką i czytelnictwo mieszczańskie w Warszawie w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Almanach Muzealny”, 2, 1999, s. 37–84
- M. S. Springer, *Restoring Christ's Church. John a Lasco and the Forma ac ratio*, Aldershot–Burlington 2007 (St Andrews Studies in Reformation History)
- I. Strelnikowa, *Drukarstwo lubelskie w XVI i XVII wieku*, „Bibliotekarz Lubelski”, 3/4, 1971, s. 14–32
- K. M. Summers, *Morality after Calvin. Theodore Beza's Christian Censor and Reformed Ethics*, Oxford–New York 2017 (Oxford Studies in Historical Theology)
- J. Tazbir, *Filip Melanchton w pamięci Polaków*, OiRwP, 40, 1996, s. 5–16
- E. Torój, *Inwentarz książek lubelskich intrologatorów z pierwszej połowy XVII wieku*, Lublin 2000
- The Universal Short Title Catalogue, <http://www.ustc.ac.uk>
- W. Urban, *Sytuacja religijna w Krakowie*, w: *Et hæc facienda, et illa non omittenda. Profesor Wacław Urban w swych dziełach wybranych*, red. A. Kądziała, W. Kowalski, J. Muszyńska, Z. Pietrzyk, Warszawa 2012 (Opera necessaria), s. 1–9
- K. Viiding, *Res magni tædii, gloriæ nullius. Zur Komposition, Funktion und Verwendung der handschriftlichen Sentenzen- und Sprichwörtersammlungen*, w: *Acta Conventus Neo-Latini Upsaliensis. Proceedings of the Fourteenth International Congress of Neo-Latin Studies (Uppsala 2009)*, vol. 1, ed. A. Steiner-Weber et al., Leiden–Boston 2012 (Acta Conventus Neo-Latini, vol. 14), s. 137–158
- A. Wagner, *Wolumin z księgozbioru Mikołaja Korycińskiego z rękopiśmiennym fragmentem tekstu Filipa Melanchtona*, OiRwP, 58, 2014, s. 123–137
- C. Weismann, *Die Katechismen des Johannes Brenz*, Bd. 1: *Die Entstehungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Berlin–New York 1990
- T. J. Wengert, *Defending Faith. Lutheran Responses to Andreas Osiander's Doctrine of Justification, 1551–1559*, Tübingen 2012 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, Bd. 65)
- G. Wenz, *Den Griechen ein Grieche? Die Confessio Augustana Graeca von 1559 und der Briefwechsel der Leitung der Württembergischen Kirche mit Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581 im Kontext der Konkordienformel von 1577*, „Revista Ecumenica Sibiu”, 2, 2010, s. 11–36
- M. Wetzel, *Rivius, Johann (Johannes)*, w: *Sächsische Biografie*, hrsg. M. Schattkowsky, <http://www.isgv.de/saebi> (20 XI 2017)
- J. Whaley, *Religious Toleration and Social Change in Hamburg 1529–1819*, Cambridge 2002

- M. Wiles, *Archetypal Heresy. Arianism through the Centuries*, Oxford 1996
- I. Winiarska-Górska, *Staropolskie ewangelickie katechizmy i kancjonały jako książki formacyjne*, w: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015 (Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości, t. 9), s. 133–169
- A. Wnuk, *Mieszczanie lubelscy przelomu XVI/XVII wieku a książka*, w: *Lublin a książka. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 50-lecia Wydziału Humanistycznego UMCS i 95-lecia Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie*, red. A. Krawczyk, E. Józefowicz-Wisińska, Lublin 2004, s. 73–89
- M. Wojciechowska, *Z dziejów książki w Poznaniu w XVI wieku*, Poznań 1927
- J. Zuidema, *Peter Martyr. Protestant Monk?*, „Reformation & Renaissance Review”, 13, 2011, s. 373–386
- J. Zuidema, *Peter Martyr Vermigli (1499–1562) and the Outward Instruments of Divine Grace*, Göttingen 2008 (Reformed Historical Theology, vol. 4)
- Zur Alltagsgeschichte der Philosophie in Leipzig*, hrsg. K.-D. Eichler, U. J. Schneider, Leipzig 2004 (Leipziger Schriften zur Philosophie, Bd. 18)
- R. Żurkowa, *Testamenty i inwentarze ruchomości jako źródło do badań nad dziejami czytelnictwa w Krakowie pierwszej połowie XVII wieku*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, 27, 1982, s. 17–33

The Cracow Printer Stanisław Murelius and his Book Collection (1571)

Stanisław Murelius began his career as a typographer in Cracow in the 1540s. What remains an open question, however, is his putative familial relation to the Dutch scholar and lexicographer Jan Roermond. In 1558, Mikołaj “The Black” Radziwiłł entrusted him with the management of the printing house at Brest-Litovsk. Murelius stayed there to 1565, and it is possible that he took part in the preparations of the famous first Polish edition of the Protestant Bible.

In 1570, Murelius was imprisoned in Cracow for the inability to pay off a debt he had incurred five years previously with the Lublin townsman Jakub Konopnica. In the same year, he left prison on a pledge of the famous Cracow printer and bookseller Mikołaj Szarfenberger. In 1571, the Cracow justice ordered what we can interpret as the whole Murelius’ book collection or its fragment to be surveyed and registered, and the books were to be handed over to Konopnica as discharge of the debt. Murelius was

registered once more as an *impressor de Cracovia* in 1572, even though he probably never owned a printing house.

The inventory of his book collection includes 109 titles, often in more than one copy. This assortment indicates its owner's interest in Protestant literature. Thirty one authors represent various Lutheran denominations (43.66 per cent), sixteen (22.53 per cent) are theologians of the Evangelical Reformed Community; one was Antitrinitarian (1.41 per cent). There were also books of nine Catholic authors (12.68 per cent), however, with one exception, they were not sixteenth-century contestants of the Reformation. Their books were read in search for those elements of tradition to which the Reformers were referring. Moreover, fourteen authors (19.72 per cent) cannot be identified or elude classification.

Prof. dr hab. Waldemar Kowalski – wykładowca w Instytucie Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Jego zainteresowania badawcze obejmują stosunki wyznaniowe, etniczne i dzieje Kościoła katolickiego w Polsce XV–XVIII w., emigrację z Wysp Brytyjskich do Europy Środkowej w XVI–XVII w., nauki pomocnicze historii, a szczególnie historię archiwów i kancelarii oraz epigrafikę.

Waldemar Kowalski is professor at the Department of History of the Jan Kochanowski University in Kielce. His scholarly interests include: religious and ethnic relations, the history of the Catholic Church in Poland in the 15th–18th centuries, emigration from the British Islands to Central Europe in the 16th–18th centuries, and the auxiliary disciplines of history, especially the history of archives and chancelleries as well as epigraphy.

E-mail: waldemar.kowalski@ujk.edu.pl